

ח. קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת-העולם השנייה

א.

בשנת 1772 נערכה החלוקה הראשונה של פולין; שטחים נרחבים סופחו לאוסטריה, פרוסיה ורוסיה. מעשה החלוקה והסכנה שנשקפה לשארית המדינה עוררו את החוגים המדיניים הפולניים והמלך בראשם לשקוד על תקנת הממלכה, בדרך של רפורמות בכל תחומי החיים. בין השאר הושם לב גם ליהודים. בשנת 1775 עלתה שאלת היהודים במושב הסיים. כבשנים שעברו נדונה השאלה בעיקר מנקודת-ראות פיסקאלית והוחלט להגדיל את מס-הגולגולת היהודי. לעומת זאת ניכרו רוח הזמן ודוגמת המערב בתקנה לפטור חקלאים יהודים ממס-הגולגולת ולהתיר את ישיבתם בכל המדינה. אפילו במאזי, האסורה על היהודים משכב, בכך נתכוונו לקרב את היהודים לחקלאות. כמו כן נאסרו נישואי יהודים שאין להם משל-חיד מסויים. בשנת 1776 נאסרה על היהודים חכירת בתי-מוזיגה בערים ומסחר הסוסים; לעובר על כך היה צפוי עונש מות.

בחוגים מדיניים מסויימים קיווה אז מגמה לתמוך בעירונים ולשפר את מצבם במובן הפוליטי-החברתי. העירונים הסתייעו בזה גם לשם מילוי תביעותיהם המקומיות, כגון הגבלת עיסוקם של היהודים במסחר ובמלאכה, או גם ביטול "יורדיקט" (תחומי-ריבונות) של אצילים, שפגע אף הוא במידה מרובה ביהודים. על רקע זה פרצה התנגשות רצינית בין העירונים לבין היהודים בלובלין (1780). מלחמה קשה התנהלה בווארשא, מחמת ההיתר שניתן ליהודים לבוא העירה בעת מושב הסיים, ומחמת העיירות היהודיות (נובי-פוטוק וירושלים-החדשה), שהוקמו על קרקעות של מאגנאטים אחדים בסמוך לה. לא-אחת גורשו היהודים מן העיר וסחורותיהם עוקלו.

כבר בימי הסיים משנת 1775 הוחל בתיפון תכניות לפתרון השאלה היהודית. אנדז'י זאמויסקי, לשעבר הקאנצלר של פולין, עיבד, לפי בקשתו של המלך ובעזרתו של ההגמון שֶמְבֶּק, תכנית דומה לתקנת היהודים של פרידריך השני (1750). כתוספת הגבלות ברוח הכנסייה הקאתולית. התכנית הוצעה בשנת 1778 לסיים, אך האצילים והערים לא אישרו אותה, כי ראו בה התערבות יתירה בעניניהם. למשנת 1782 התחילו מופיעים מומן לזמן עלונים וחברות, שעניינם בעית היהודים. הפותחת בכך היתה חוברת אנונימית: "היהודים או הצורך ההכרחי לתקן את היהודים בארצות הרספובליקה". המחבר האלמוני רואה את בעית היהודים בפולין כבעיה חינוכית, בעקבות משנתו של הפילוסוף האנגלי לוק, שהורה כי נפש האדם היא לוח חלק והמחנך יכול לחנכו כחפצו.

המלך והמדינאים שוחרי התיקונים היו מושפעים מהפילוסופיה בת-הזמן, ביחוד מלוק ומתורתו של רוסו על שויון בני-האדם, כמובן, במסגרת המשטר הכלכלי והחברתי הקיים. דובר הרבה על חופש העירונים ושחרור האכרים. הבעיות האלו נדונו ברוב ספרים, עלונים וקונטרסים. כמעט כל הסופרים שנוקדו לענין התיקונים נגעו במישרים או בעקיפין בשאלת היהודים. רבים מהם לא ויתרו על השקפותיהם המסורתיות ודרשו להוסיף ולהגביל את זכויות היהודים, לגרשם מן הכפרים ולשלול מהם מקורות-מחיה נוספים. הסופרים שהטיפו רעיונות פוליטיים ליבראליים. כגון מאתיאוש בוקרימוביטש ותאדיאוש טשאצקי, דרשו לחנך את הדור היהודי הצעיר בבתי-ספר פולנים, לקרב אותם אל הציבוריות הפולנית ולהטמיעם בתוכה.

בכלל, נדונה אז בספרות הפוליטית באריכות שאלת הסתגלותם של היהודים אל עם המדינה—הפולנים—וההערבותם בתוכו. עלתה בוויכוח הזה גם שאלת קיומן של הקהילות לעתיד. בקהילות ראו על-פירוב את המעוז לייחודם הלאומי

והדתי של היהודים ולפיכך ביקשו לבטלן. כי לפי השקפתם, על היהודים להיות במדינה מתוקנת רק עדה דתית. בנוגע למעמדם הסוציאלי-הכלכלי הוצעו הצעות, שהיו מכוונות להביא, בדרכים שונות, לפרודוקטיוויזציה של המוני ישראל. השאיפות האלה באו לידי ביטוי מודגש בסיים הגדול (1788—1792), שנטל על עצמו להגשים את תיקונה של המדינה. שאלת היהודים תפסה מקום ניכר למדי בדינוי הסיים ובשנת 1790 אף נבחרה ועדה מיוחדת לשם בירור העניין ועיבוד תכנית מתאימה. למעלה מעשר תכניות הובאו לפני הנעדה, בכללן גם תכניות של יהודים — אברהם היינריך וינצ'ל לפיין-סאטאנובר. אחרי ויכוחים ממושכים והשתדלויות רבות מאחורי הפרגוד, עיבד האיטלקי פיאטולי, איש-אמונים של המלך ומוזכירו, תכנית מאוחדת. בתכנית זו ניתן ליהודים חופש דתי והותר להם לגור בכפרים ובערים, שהם קנין של פרטים, ברשות בעליהם, ובערי המלכות — על-פי הסכם עם העיריות. היהודים תושבי הערים יקבלו בהן זכות עירונית, אך לא יוכלו להיבחר לשלטונות העירוניים. נוסף לכך קבעה התכנית את חלוקת התושבים היהודים לחמשה סוגים (לפי הכנסותיהם) ונוקדה לארגון הקהילות וענייני המסים. מובן, שהיהודים לא יקבלו, לפי תכנית זו, שוויון-זכויות גמור, כבצרפת בעת ההיא. האצילים והעירוניים, שהתנגדו כל הזמן אף למתן הזכויות המוגבלות האלה, השתדלו לשים לאל את כל התכנית. לבסוף חויבו היהודים לשלם, תמורת הזכויות המובטחות, מס מִבֶּשֶׁר כשר, בשיעור 5.000.000 זהו' לשנה. הוויכוחים והמשא ומתן עם הגורמים השונים נמשכו עד סוף מאי 1792. התכנית לא הובאה לדיון לפני מליאת הסיים, כי ב-29 במאי 1792 פלשו צבאות רוסיה לפולין. בקונסטיטוציה מן ה-3 במאי ובחוק הערים שלאחריה לא הוזכרו היהודים, כי לא נחשבו חלק של האוכלוסיה העירונית.

בינתיים פרצה המלחמה בין רוסיה לבין פולין. נצחונם של האצילים המאוגדים בקונפדראציה של טארגוביץ, שנעזרה על-ידי רוסיה, שם לאל את כל פֶּעֶלו של הסיים הגדול. בשנת 1793 נערכה החלוקה השלישית של מדינת פולין, בכל רחבי הארץ פָּרֵץ מרד ובראשו תאדיאוש קוֹשֶׁצ'יוֹשְׁקוֹ.

בווארשא השתתפו במרד גם יהודים רבים, אף הוקם גדוד יהודי. בפיקודו של בֶּרֶק יוֹסֶלְבִּיץ. הגדוד השתתף בקרבות בפראגא שליד ווארשא ומרבית אנשיו ניספו. בשנת 1795 דוכא המרד קָלִיל והמדינה הפולנית חדלה להתקיים. גורלם של יהודי פולין נקשר מעתה בגורלן של המעצמות, שֶׁעָטוּ אֶל הַשֶּׁלֶל.

ב.

עם גמר חלוקתה של מדינת פולין נמצאו גם תושביה היהודים מחולקים בין אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. מעתה היה גורלם ומעמדם החוקי בדרך-כלל כשל היהודים שגרו משכבר במדינות אלה. תחיקה פולנית ליהודים עוד היתה בשנות 1807—1813 בתחומי הדוכסות של וארשא, בשנות 1815—1832 במלכות פולין, ובשנות 1815—1868 ברספובליקה של קראקא. נוסף לכך הוסיפו הפולנים להשפיע על מעמדם של היהודים גם לאחר המרד של 1863 בפולין הקונגרסאית, בימי וְלֹדוֹבֶלְסְקִי, ובגאליציה — לאחר שניתן לה מעמד אבטונומי (1848—1918).

בחלוקה הראשונה בשנת 1772 קיבלה פרוסיה, נוסף לפרוסיה המלכותית (Prusy Królewskie), את הווייודויות פוֹמֶרָנָא מאלבורק, פֶּלְמֶנָא, ואַרְמִיא וחלק מפולין-גדול. בווייודויות הנזכרות היו אותה שעה 3.600 יהודים — 10% מכלל האוכלוסיה — שָׁגְרו על-פי רוב בכפרים. בפולין-גדול — המחוז שעל נהר נֶוֶסֶץ — היו 10.421 יהודים — 6% מכלל האוכלוסיה — שגרו על-פי רוב בערים. פרידריך השני, מלך פרוסיה, ניגש לסדר את ענייני היהודים בשטחים החדשים, ברוח התחיקה ליהודי פרוסיה (General Judenreglement) מן ה-17 באפריל 1750. רק ליהודים אמידים, בעלי רכוש בשיעור 1.000 טאלר לכל הפחות, ניתנו אגרות-חסות (Schutzbriefe) ורשות לישיבת קבע. היהודים העניים (Betteljuden) הוצרכו לצאת בהדרגה את הארץ. באחד במארס 1773 ניתנה פקודה לגרש את כל היהודים שאין בידם אלף טאלר, אך בהשתדלות הפקידים, נתעכבה הוצאת הפקודה לפועל, שָׁן חששו למשבר כלכלי, מחמת גירוש כה חטוף. אף-על-פי-כן בוצע לבסוף הגירוש ועד שנת 1776 גורשו כ-50% מן האוכלוסים היהודים שבשטח החדש. פקודת הגירוש לא חלה בתחילה על הַיִּנְצֶה-דיִסְטְרִיקט, מאחר שהיהודים מילאו כאן תפקידים כלכליים חשובים ביותר. אבל בשנות השמונים של המאה הי"ח החלה הממשלה לגרש גם כאן את היהודים מערים וכפרים. הארגון הפנימי של היהודים נקבע לפי החוק ליהודים משנת 1750.

שהיה רחוק מאבטונומיה. כפי שהיתה בפולין. החוק אף הגביל את עיסוקם הכלכלי של היהודים ואסר עליהם ענפי מלאכה, שנזקקו להם חברות בעלי-המלאכה הנוצרים. החלוקה השניה והשלישית הגדילה את השטח הפולני שסופח לפרוסיה באלפיים מילין מרובעים בקירוב, בכלל זה וארשא וסביבתה, ובהם מספר לא קטן של יהודים. גם על השטחים החדשים הוטלו כל אותן ההגבלות.

בשנת 1797 הוצאה חוקה מיוחדת ליהודים שבשטחי פולין לשעבר, שלא נבדלה בהרבה מחוקת 1750. נשללה זכות השפיטה מן הקהילות, וסמכותן צומצמה בעניני הדת בלבד. היהודים נחלקו לבעלי-חסות ומחוסרי-חסות. אף נשאר בתקפם מסים מיוחדים לישראל, כגון מס-הבשר, מס-החסות ומס מרשיונות שהייה בערים האסורות על היהודים. מצבם נשתנה לטובה רק בשנת 1802, כשהותר ליהודים להתישב בכל ערי המדינה ואף להצטרף לחברות בעלי-המלאכה. שינוי זה קירב את היהודים למדינה הפרוסית. מצבם הוטב במידת-מה מבחינה כלכלית. סוחרים יהודים ריכזו בידיהם את המסחר הסיטוני בתבואה, עצים ואשלג. אולם ההמונים היו גם בתקופה זו מחוסרי פרנסה.

בשנת 1806 פלשו לכאן צבאות נאפוליאון. ובשנת 1807, אחרי נצחונו הגדול ליד ינא, נלקחו מפרוסיה כל השטחים הפולניים ונוסדה הדוכסות הווארשאית. בראשה הועמד מלך סאקסוניה פרידריך-אבגוסט השלישי. בשנת 1809 סופחו לדוכסות גם גאליציה המערבית, לובלין ועוד כמה מחוזות, שנפלו בחלוקה השלישית בחלקה של אוסטריה. כל הדוכסות נתחלקה לפראטאמנטים: וארשא, קאליש, פוזנא, פידגוש, פלוצק, לומז'ה, קראקא, לובלין, ראדום ופדליץ. מספר התושבים היהודים בכל הדוכסות עלה בשנת 1808 ל-205,000 נפש, כ-8% מכלל האוכלוסיה; 27.9% מכלל האוכלוסים בערים ו-4.8% — בכפרים.

מצבם הכלכלי של היהודים לא נשתנה למסוף המאה ה-18. רק בווארשא נמצאו כמה וכמה משפחות יהודיות, שעסקו במסחר סיטוני, תעשיה ובאנקאות. הם נמנו על "המתקדמים", שנטו, בימי פרוסיה, להתבוללות גרמנית, ועתה — להתבוללות פולנית. נציגי השקבות האלה פנו בתזכירים אל הממשלה והשתדלו בדבר שיווי-זכויות. אמנם, חוקת הדוכסות מיולי 1807, קבעה שיוון אזרחי של כל תושבי המדינה, אך בדצמבר אותה שנה נתנה הממשלה הוראה, המתנה את זכות האזרחות בדיעת השפה הפולנית, שהמוני ישראל לא ידעוה. אחד המיניסטרים, תאדיאוש דמבובסקי, הצהיר בפירוש, כי שיווי זכויות היהודים מותנה בביטול ייחודם: הקהילות, הלבוש, החינוך וכו', בקיצור בטמיעה גמורה בעם הפולני, שפתו ותרבותו. כדוגמת הפקודה של נאפוליאון ממאוס 1808, הוציאה הממשלה באוקטובר 1808 פקודה, המבטלת לעשר שנים את כל הזכויות הפוליטיות של היהודים; רק יחידים הראויים לכך יוכלו לקבלן בתורת יוצאים-מן-הכלל. אף-על-פי-כן הוטלה על היהודים חובת השרות בצבא. פקודה מיוחדת אסרה עליהם רכישת אחוזות-נחלה של אצילים.

מובן, שהחוקים האלה עוררו התמרמרות בקרב האוכלוסיה היהודית. נציגי הקהילה היהודית בווארשא, שהיו ברובם נאמנים למסורת, הגישו במאוס 1809 תזכיר לסנאט, שבו התלוננו על יחס האיבה כלפיהם, אחרי שנות המלחמה והתלאות. בירור הענין נמסר לוועדה, העשויה לערוך תכנית-תיקונים בחיי היהודים. ביחוד השתדלו נציגי החסידים של הצדיקים ר' ישראל מקוצק ור' יעקב-יצחק מלובלין לבטל את חובת השרות בצבא. בהשתדלותו של בָּרָק זוננברג-שמואלביץ (בנו של שמואל זביטקוביץ) הוציא שר-המלחמה, הדוכס פוֹנְיָאטוֹבְסְקִי, ביאנואר 1812, חוק, הפוטר את היהודים מחובת השרות בצבא והטיל עליהם, תמורת זאת, מס-גיוס שנתי בשיעור 700,000 זהובים. אף-על-פי-כן התנדבו יהודים מספר לצבא והשתתפו במלחמות הפולנים, ביניהם בָּרָק יוסֶלְבִּיץ הנזכר, שנפל במערכה ליד קוֹצֶק בשנת 1809.

באוקטובר 1812 נאסר על היהודים סֶחַר המשקאות ועסק המזיגה, קָחַל משנת 1814. המעשה הוסבר בצורך להקדים ולהגביל את פעילותם הכלכלית של היהודים, לקראת תקומתה המקווה של פולין בגבולותיה מלשעבר.

מפתחו של נאפוליאון הביאה את כל הדוכסות הווארשאית תחת השלטון הרוסי. לפי החלטות הקונגרס הווינאי (1814-1815), צורף כמעט כל השטח, בתור "מלכות פולין", לרוסיה. בקראקא וסביבתה נוסדה הרספובליקה הקראקאית החפשית. כידוע נזקק הקונגרס הווינאי בעקיפין גם לשאלת היהודים בפולין, בעת הדיון על עניני היהודים בגרמניה. הרספובליקה הקראקאית נתחייבה למנות ועדה לשם ביצוע האמאנציפאציה היהודית. כשנוסחו, באחד במאי 1815, העקרונות היסודיים של חוקת המלכות הפולנית שבפיקוח רוסיה — החוקה עוגדה על-ידי המדינאי הפולני אדם קשאַטוֹרִיִּסקִי — נכלל בה גם סעיף על היהודים

לאמור: "זכויות הישראלים, הנתונות בחוקים ובמשפטים, שכוחם היה יפה עד עכשיו, נשארות בתקפן. התנאים, העשויים לאפשר לבני-הברית הישנה את ההנאה הרחבה ביותר מן הזכויות האזרחיות, ייקבעו לחוד".

מלכות פולין שסופחה לרוסיה היתה מדינה אבטונומית, בעלת ממשלה שישיבה בווארשא וסיים שהתכנס מזמן לזמן. את עניני היהודים סידרה ברשות עצמה לפי חוקיה, שלא בטלו אף לאחר דיכוי של המרד בשנת 1830. לפי המפקד משנת 1816 ישבו במלכות 213,000 יהודים.

הצאר אלכסנדר הראשון העמיד בראש הממשלה הפולנית, בתורת נציב, את הגנרל זאינצ'ק. וליועץ-המדינה מינה את אלכסנדר-ניקוליי גובוסיץ'צב, שנועד למלא תפקיד של מגן היהודים, כדי להטיל פירוד ביניהם לבין הציבוריות הפולנית. לשם פתרון שאלת היהודים נוסדה "ועדה לתיקונים", בהנהלתו של טשארטוריסקי. הועדה עיבדה, אחרי משא ומתן ממושך, תכנית לתקנת חיי היהודים, ברוח האפוטרופוסות המושכלת. בתכנית זו הובטחה ליהודים אַמאנציפאציה, אך הוחלט להימנע לפי שעה מליתן לה תוקף, מחמת המשפטים-הקודמים הרווחים בציבוריות הפולנית, ומחמת חוסר ההשכלה הכללית של המוני היהודים. קודם לאמאנציפאציה יש "לתקן" את היהודים על-ידי חינוך שיטתי, ולבטל את ארגון הקהילות, כדוגמת אירופה המערבית. מנהיג המשכילים בברלין דוד פרידלנדר נתבקש לחוות דעתו על דרך-התיקון והוא עשה כן בחיבורו "תיקון האוכלוסיה היהודית במלכות פולין" שנדפס בשנת 1819 ושקלל את תכניהם הידועה של המשכילים. אף המשכילים והפלוטוקראטים בווארשא גופא, שמספרם ומעמדם היה ניכר למדי, עשו מאמצים שונים למען האמאנציפאציה. אכן הללו הדגישו, שהאוכלוסיה היהודית מורכבת משני חלקים: מתקדמים ואנשי-המסורת, וביקשו זכויות פוליטיות למתקדמים בלבד.

התכנית, שעובדה על-ידי הועדה הממשלתית, הובאה לפני הגנרל זאינצ'ק. הוא התנגד לאמאנציפאציה, מפני שהיהודים מתרבים, לפי דבריו, יתר על המדה ומזיקים למעמד העובד הנוצרי. גובוסיץ'צב חיבר תכנית משלו. לפיה יש להעמיד בראש הקהילות ועדים מורכבים מרבנים, פרנסים ובאי-כוח הממשלה (דיךקציה), שישקדו על תקנת היהודים, קודם כל בתחום החינוך. רק לבעלי השכלה כללית יש להתיר—נישואים, התעסקות מקצועית ורכישת נכסים דלא ניד. לבעלי השכלה גבוהה יש להעניק גם זכויות פוליטיות. תכניתו נתקלה בהתנגדות במועצת-המדינה. המתנגדים טענו שהיהודים עוד לא נתבגרו כל הצורך לאמאנציפאציה. במקום תיקונים הוטלו עליהם הגבלות חדשות. ניסו לחדש את הגזירה משנת 1812 על עסקי המזיגה, אך הצאר נמנע מלתת את אישורו לכך. כמה ערים, שהיו אסורות על היהודים לשפכר, חידשו את האיסור הישן. אף בווארשא עצמה נאסרה עליהם הישיבה ברחובות מסויימים. הבאים אליה מחוץ לעיר נתחייבו בתשלום מס יומי, בשיעור חמשה-עשר קופיקה לנפש. נוסף לכך נאסרה על היהודים הישיבה בקרבת גבולות המדינה, בשטח בן עשרים קילומטר.

בספרות הפוליטית התפתח ויכוח ערני על שאלת היהודים. הוא גבר ביחוד לפני כינוסו של הסיים בשנת 1818, והזכיר את הויכוח שבימי הסיים הגדול (1788—1792). הפותח בכך היה סטאניסלאב סטאשיץ בחוברת, שהוציא בשנת 1816, על "סיבות רוע היהודים". הוא טען שהיהודים גרמו לחורבנה של פולין. מספרם במדינה כבר עולה כדי שמינית מכלל האוכלוסים ואם יוסיפו להתרבות באותה מידה תיהפך פולין לארץ יהודית. לעומת זאת דרש הגנרל קראשינסקי, בקונטרסו "על היהודים בפולין", לתקן את היהודים, כדי להפחית את איבת ההמונים אליהם. נעימה חדשה נשמעה בחוברת של מחבר אלמוני, שיצאה בשם "אמצעים כלפי היהודים". הוצע בה להוציא את היהודים מפולין, לרכוש בשטח מיוחד בתחומי האימפריה הרוסית ולהקים כעין מדינה יהודית. נגד תכנית זו יצא אחד מחלוצי הרעיון הדמוקראטי בפולין, לוקאשינסקי, בחוברתו "הרהורי קצין על הצורך לתקן את היהודים". הוא הוכיח שהיהודים הביאו תועלת מרובה לפולין, ואם הם גורמים נזק לאוכלוסיה בעסקי המזיגה שלהם, הרי אשמה בכך מדיניותם של האצילים. השתתפו בוויכוח גם יהודים: אחד רב בשם משה בן אברהם, בחוברת "קול ישראל", והמורה "המשכיל" יעקב טוננדהולד, בחיבורו "ירובעל או דבר על היהודים". הסיים כשלעצמו נקט עמדה עוינת כלפי היהודים וביקש מהצאר, שיצוו להביא לפני הסיים הבא תכנית לתיקונים בחיי היהודים, העשויה לעכב את ריבויים המהיר, מאחר שהם מהווים כבר שביעית מכלל האוכלוסים במדינה. בינתיים האריך הסיים לעשר שנים נוספות את תוקפו של החוק, שביטל, בשנת 1808, את התקנה בדבר שיווי זכויותיהם.

אף בתוך הציבוריות היהודית היה ויכוח בין האדוקים ובין החוגים המתבוללים, שקראו לעצמם "פולנים בני דת משה" והשתלטו על קהילת וארשא. המתבוללים עשו כל שבקדם כדי להרוס את האבטונומיה של הקהילה ולרוקנה מתוכן לאומי, בתקוה שיחישו בכך את שיווי זכויותיהם. בהשפעתם ביטלה הממשלה, בשנת 1821, את הקהילות והקימה במקומן "ועדי בתי-כנסת", בפיקוח השלטונות העירוניים. מסגרת פעולתם של הועדים צומצמה לענייני צדקה בלבד.

בשנת 1823 בוטל לימוד השפה העברית בבתי-הספר העממיים היהודים שבהנהלתו של טוגנדוהלד. בשנת 1825 נוצר "ועד בני-הברית הישנה", שהורכב מפקידים פולנים, ולידו מועצה מבאי-כוח המשכילים והאורתודוקסים. עד-מהרה נתברר, כי הועד מתכוון להגשים את התיקונים ברוח דרישותיהם של האנטישמיים. היהודים אינם משתנים זה מאות בשנים ומסרבים להתערב באוכלוסים המקומיים, בהשפעת התלמוד, נמצא שיש לתקן תחילה את היהודים מבחינה מוסרית ולעקור את השפעתו. לשם כך יש להקים בית-מדרש לרבנים ורשת בתי-ספר חילוניים לילדים וילדות, יש לשים עין על ספריהם של היהודים ולתרגם את התלמוד לשפה אירופית, למען ידעו העוסקים בתיקון היהודים את הכתוב בו. כן המליץ הועד על ייסוד קתידרא באוניברסיטה ללימוד היהדות, כדי להכשיר נוצרים לשם מעשה התיקון של היהודים. הממשלה אישרה את התכנית ובשנת 1826 נוסד בית-מדרש לרבנים, בהנהלת המשכיל הקיצוני אנטון אייזנבוים. תחילה הוצעה משרת המנהל למלומד אברהם שטרן. אך הוא סירב לקבלה והסביר, שהמוסד החדש לא יביא כל תועלת, אלא יקלקל את הדור הצעיר מבחינת המוסר והדת. השלטונות בדוכסות וארשא וביחוד המיניסטר לענייני החינוך וההשכלה סטאניסלאב פוטוצקי היו מעוניינים למשוך את האוכלוסיה היהודית לתרבות הפולנית ואף דרשו להקים בתי-ספר לילדי ישראל. בערי-השדה השתדלו לעודד את ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי-הספר הכלליים. אולם נסיון זה לא הצליח לפי שעה אלא במידה מועטה. בשנת 1826 הונהגה גם צנזורה חמורה על ספרים עבריים, שהסעירה את הציבוריות היהודית. אף הוטלו הגבלות שונות על פעילותם הכלכלית של היהודים. המסים השונים, ביחוד מבתי-מוזיגה וסחר-המשקאות, הועלו פי-עשר.

האוכלוסיה היהודית בדוכסות גדלה מ-200,000 נפש בשנת 1815 עד ל-384,263 נפש (9%) בשנת 1828. מהם גרו 308,578 (67.7%) בערים ו-75,685 (32.3%) בכפרים. בערים היו היהודים 50% מכלל האוכלוסיה. לפי מפקד שנערך ב-1825, היו אותה שנה חקלאים יהודים (חוכרים ובעלי מקצועות הקשורים בחקלאות) 8,803 נפש (יחד עם המשפחות), חלבנים 6,157, בעלי-מלאכה 113,593, סוחרים 14,896, בעלי מכולת, רוכלים 28,008, מוזגים 26,514, סרסורים 4,523, עגלונים 3,737, משרתים ועוזרים 42,507, מלמדים ומורים 6,445, כלי-קודש 3,892, רופאים, חובשים 2,674, מחוסרי פרנסה 93,988.

רוב העם התפרנס איפוא כמקודם ממסחר קמעוני, מלאכה ומוזיגה, מקצועות, שהיו לפי דברי התייר האנגלי ר. ג'ונסון, שביקר בפולין בשנת 1814, לחלוטין בידי היהודים. בעיירות היה מצבם עגום ביותר ולא מעטים ידעו חרפת רעב. אכן, מקצת יהודים התחילו שולחים ידם בתעשיה ביתית, בפרט בייצור אריגים. משנפתחו, בשנת 1819, הגבולות בין רוסיה ופולין, נפתחו שווקים חדשים בשביל התעשיה הפולנית ותוצרתה. בעלי המלאכה והתעשיה לא יכלו לספק את כל התצרוכת, והיהודים החלו כובשים לעצמם לאט-לאט מקום חשוב ביותר בייצור התוצרת ובהפצתה ורב היה חלקם בהתפתחות התעשיה בפולין. כן תפסו היהודים בדוכסות הווארשאית עמדות חשובות בענף הבאנקאות; למשנת 1819 הם מממנים את סחר-החוץ וגם את המסחר הסיטוני, אף מסייעים לייסוד בתי-חרושת של יהודים. בשנת 1828 יסד היהודי הווארשאי שלמה פוןר בית-חרושת לאריגים, וכן נתקיימו אז בתי-חרושת כאלה גם בסביבת קשנסטוכוב. במסחר הסיטוני מועט היה חלקם של היהודים; בשנת 1829 היו בווארשא רק 45 סיטונאים יהודים. רק שכבה דקה מצבה הכלכלי היה טוב למדי, המוני העם היו בעניות ובדחוקות.

ג.

בינתיים התרגשו ובאו מאורעות, שחרצו את גורל המדינה לתקופה ממושכת והשפיעו כמובן גם על מצב היהודים. אף כי ניתנה לפולין חוקה קונסטיטוציונית, לא נהגה למעשה. השליט היה נובוסיילצב, שעשה בפולין כבאחוזות, דיכא את חיי התרבות, עינה את הנוער ולולל בכבודם הלאומי של האוכלוסים. הוא ראה את המדינה כשטח-כיבוש, שהוא רשאי לעשות בו כאות-נפשו. האצילים, האכרים, ובעלי-התעשיה הסתגלו למצב ולא נתכוונו למרוד ברוסיה. המאגנאטים היו

קשורים במשרות וכיבודים שקיבלו מידה, בעלי-התעשייה היו מרוצים מן השקלים הטובים שנפתחו לתוצרתם ברחבי רוסיה והאכר לא העדיף שעבוד פולני על שעבוד רוסי. אולם מהפכת יולי 1830 עוררה את הפולנים מתרדמתם הפוליטית. אור ל-29 בנובמבר פרץ מרד בווארשא, ביזמתו של מחנה-נוער גדול, וכהרף-עין נצטרפו אליו הצבא והמוני העם. ב-30 לחודש הופתעה העיר למשמע הידיעה, שצבאות רוסיה נסוגו. העיר שוחררה, והמהפכה הקימה שלטון לאומי וממשלה לאומית. בימים הראשונים למרד הוטלה מבוכה ובהלה בקרב היהודים. רווחו שמועות, שהמורדים עתידים לערוך טבח בהם ולקום על בעלי-הרכוש. הבהלה הוסיפה וגברה משנהרסה ברחוב הפראנציסקאנים חנותו של מנהיג החסידים ומייסד שושלת הצדיקים מגר, ר' יצחק-מאיר אלתר. אך כעבור ימים מספר דוכאו המהומות ובדצמבר 1830 פטרה הממשלה הלאומית את היהודים ממס-הכניסה לעיר. בהלך-רוחם חל מפנה לצד המרד ואף-על-פי שהממשלה סירבה לקבלם לגווארדיה, כי לא היו להם זכויות פוליטיות, הצטרפו קבוצות יהודים מבין הנוער והאינטליגנציה בהתלהבות אל המורדים. היהודים קיוו שפולין המשוחררת לא תפלה אותם לרעה. כמה יהודים מאוהדי המרד ביקשו רשות, מאת הדיקטטור כלופיצקי, להקים גדוד יהודי. המשכילים דרשו להתיר הצטרפות יהודים לגווארדיה הלאומית. האורתודוקסים ראו בהקמת גדוד יהודי נפרד צורה חדשה של גיטו. אלו ואלו פנו לממשלה והסתייגו מן הדרישה להקמת הגדוד. הממשלה נענתה והתירה קבלת יהודים לגווארדיה, אולם רק למגולחים ובעלי מעמד ציבורי.

משפטה הדיקטטורה של כלופיצקי, השתדלו האורתוכסים העשירים ובראשם הרב ר' חיים דודסון, שגם יהודים בעלי זקן יתקבלו לגווארדיה הלאומית, שהרי הגילוח אינו מעיד כל-עיקר על רגש פאטריוטי, אף אינו מוסיף גבורה. לאחר משא ומתן ממושך, החליטה הממשלה להקים גווארדיה עירונית מיוחדת של יהודים ולצרף אליה גם בעלי זקן. הענין לבש צורה של טראגיפאקסה, אף-על-פי-כן הוא מעיד על חפצם של היהודים להשתתף במלחמת העצמאות של פולין. רבים מהם השתתפו בלב שלם במאמץ המלחמתי, והעתונות התייחסה לכך באהדה. רק העירוניים, בווארשא ובערי-השדה, דעתם לא היתה נוחה מזאת, ולא נמנעו אפילו מלהפיץ כתבי-פלסטר נגד אנשי הגווארדיה היהודים.

באפריל ובמאי 1831 נראה היה כאילו נוטה הממשלה לתת ליהודים שיון-זכויות. ב"אגודת הפאטריוטים" נשמעו נאומים בזכות היהודים וגם במועצת העיר דרש היושב-ראש גראבינסקי לשכוח את חילוקי הדתות ולראות בכולם אחים שווים. המשורר קונסטאנטין גאשינסקי קרא למדינאים ליתן שיון-זכויות ליהודים, ולהשלים בכך את המפעל הלאומי הגדול, שהתחיל בחוקת ה-3 במאי 1791. אולם בסיים, שהתכנס באותם הימים, גבר הכיוון האנטי-יהודי, ומיניסטר ההגנה אף גילה דעתו, כי מוטב להם לפולנים לוותר על עזרת הזרים. בהשפעתו, החליט הסיים לפטור את היהודים מחובת השרות בצבא ולחייבם בתשלום מס-טירונים, שהוגדל פי ארבע. אף-על-פי-כן השתתפו היהודים בקרבות בתור קציני-צבא וחיילים. לא ארכו הימים והמרד דוכא. התחילה תקופה קשה לפולין וכמובן לא פחות קשה ליהודים.

עד שנסקור את תולדות היהודים בפולין הקונגרסאית, מן הראוי לעמוד בקצרה על הזרמים השונים בין הגולים הפולנים, שפן השפיעו גם על החיים הפוליטיים בפולין גופא. כידוע ברחו רבים מן המשתתפים במרד לחוץ-לארץ, ביחוד המנהיגים והמפקדים, ובכללם גם מספר יהודים. רובם השתקעו בצרפת, וקצתם בבלגיה, אנגליה וכן באמריקה. בחוגי הגולים נדונו בעיות המדיניות הפולנית ושגיאותיה, אף השיאות שנעשו כלפי היהודים. ב"ועד הלאומי" היו ויכוחים ערים בענין זה, בהם הצדיק הקצין גניזבסקי את היהודים, גינה את עמדת חבריו כלפיהם ודרש להושיט להם יד-אחים. בהשפעתו, הוציא יושב ראש "הועד הלאומי", ההיסטוריון יואכים ללול, ביום 23 בנובמבר 1832, כרוז אל היהודים, שפורסם גם באידיש. ללול היה אחד הדמוקראטים הפולנים המעטים, ובהיותו חבר הממשלה הפולנית בימי המרד השתדל באמת לשוות את זכויות היהודים. בגלותו, בצרפת ובבלגיה, ראה בעיניו, בהתבוללות היהודים שזכו לאמאנציפאציה ונתחזק בדעתו, כי הדרך לתקן את העוול שנעשה ליהודים היא גם בפולין שלעתיד — "מתן זכויות שוות להם ומיזוגם הלאומי השלם בתוך העם הפולני". בכל-זאת לא התעלם מזיקת היהודים לארץ-ישראל והבטיח בכרוזו את עזרתה של פולין לשיבת ציון, אם היהודים ירצו בכך. "מבטיכם ועיניכם נשואות לארץ אבותיכם — כתב — אתם רוצים שתוחזר לכם ושתשובו אליה, למשול בה כעם חפשי העומד ברשות עצמו. ודאי אתם מבקשים שיקלו עליכם בדרך למפעל זה ושכל העולם יעזור לכם במעשה זה. העם הפולני, שבקרבו אתם יושבים במספר כה רב, היה רוצה לעזור בזה, אילו היה הדבר בכוחו, ובודאי לא ימשוך את ידו

מלעזור רכס כשתהיה השעה הכשרה לכך. הדברים הננים והגלויים האלה, שבהם הכירו ללול ו"הועד הלאומי" הפולני בעקפין בשאיפותיהם הלאומיות של היהודים לשוב לארץ-ישראל, עוררו תרעומת בין הגולים הפולנים, וביחוד בין הגולים שמוצאם יהודי. במקום לדרוש מהיהודים, שיתבוללו בקרב האומה הפולנית, אמר דברי חיבה והבנה לכיסופי היהודים לירושלים. אכן, גם בחוגי הגולים נתגלעו חילוקי דעות בשאלת היהודים, ובעתונות הפולנית החל להישמע קול דברים נגדם. המחנה הדמוקראטי השיב על כך במאמרים, קונטרסים וספרים פובליציסטיים-מדעיים. באותם הימים נולדה בקרב הפולנים הגולים, בהשפעתו של אנדרי טוביאנסקי, מעין תנועה "משיחית". נמנו עליה יחידים רומאנטיים מבין הפולנים והיהודים, שחיפשו דרכים חדשות לנפשם, שעפה מן התרבות האירופית. טוביאנסקי הגה חיבה לעם ישראל וביקש לעורר גם בתוכו תנועה משיחית-דתית ולקרב את היהודים לנצרות. עוזרו ושלוחו הראשי לענין "העבודה בישראל" היה גרשון ראם מווילנא. הוא ואחרים מבני החוג — בכללם המשורר הגדול אדם מיצקיביטש, שראה בישראל את האח הבכור — עשו תעמולה לתורתו של טוביאנסקי בקרב היהודים, הצרפתיים והפולניים, שבצרפת, אך העלו חרס בידם. יהודים אחדים השתמדו, ביניהם ראם, שחזר אחר-כך ליהדות.

מיצקיביטש, שעזב בימי מהפכת 1848, את טוביאנסקי, השתדל מכאן ואילך לרכוש את היהודים למלחמת-השחרור של פולין, לא בדרך קירובם לנצרות, אלא בדרך של הקמת גורדים יהודיים, העשויים להילחם בשעת-הכוש — מלחמת קרים — גם לענינים שלהם. הוא עשה כן, אף כי לא נטה ליציאת היהודים מפולין; כסבור היה שאיחוד העם הפולני והיהודי עשוי לחזק את פולין, כאיחוד העם הפולני והליטאי לשעבר. מיצקיביטש יצא, יחד עם חברו ארמאנד לוי, שהאמין בצורך להקים מדינה יהודית והשפיע עליו בכיוון זה, לקושטא וכאן פתחו במשא ומתן פוליטי ודיברו בגלוי על תכנית של הרוטשילדים לרכוש את ארץ-ישראל מידי תורכיה. אולם בין כה וכה הלך מיצקיביטש, ב-26 בנובמבר 1855, לעולמו, ותכנית הגדוד נתבטלה, מחמת התככים במחנה הגולים הפולנים בקושטא וסיבות אחרות.

לפולין הקונגרסאית הגיעו רק הדים קלושים מהלך-רות זה של אהדה ליהודים. להיפך, חוגים מסוימים שבאו משם השתדלו להשפיע על הגולים ברוח של שנאה לישראל, שגברה באותן השנים בפולין. כמה ישועים פולנים הופיעו בפאריס והצליחו, בדרשותיהם, לשנות את הלך-הרוח כלפי היהודים מן הקצה אל הקצה. אף עתונים פולניים הפיצו את רעל האנטישמיות. בפולמוס אתם עמדו לרוב יהודים או צאצאי יהודים (לובלינר, הולנדרסקי, טשינסקי ועוד).

ה.

בפולין גופא לא חלו, אחר דיכוי של המרד, שינויים ניכרים בחיי היהודים. ההגבלות נשארו בעינן וגטל המסים כבד והלך. יהודים רבים ניספו במגפת החולירע. — בשנת 1841 נפקדו 372,924 תושבים יהודים, מהם ישבו 85.8% בערים. בשל הגירת יהודים מרוסיה לפולין עלה מספר האוכלוסים היהודים בשנת 1843 ל-523,396 נפש (11% מכלל האוכלוסיה). מהם היו עסוקים במסחר 22,446 (21%), בתעשיה ומלאכה 31,120 (29.1%), בחקלאות 5,216 (4.9%), בתחבורה 1,826 (1.7%), במקצועות חפשיים 2,531 (2.3%), שכירי-יום 26,456 (24.8%), שוליות, אנשי-שרות 14,187 (15.4%), שונים ובלי מקצוע 2,984 (2.8%). בחיי הכלכלה מילאו הבאנקאים היהודים — בפרט שטיינקלר, קרונברג, אפשטיין — תפקיד חשוב בפיתוח התעשיה והמסחר הסיטוני. אף כי גבולות פולין ורוסיה נסגרו בשנת 1831, בתור עונש על מעשה המרד, גדל היצוא הפולני, ורובו היה בידי סיטונאים יהודים. היצוא פנה ביחוד לאוסטריה ופרוסיה ומשם הובאו מרבית הסחורות הנצרכות בפולין. לגידול המסחר גרמו גם פיתוח הספנות על הניסל וחנוכת מסילת-הברזל וארשא — וינא (1845). אלפי יהודים (2,832) הוסיפו להתפרנס מעסק המזיגה, אולם בשנת 1844 אסרה הממשלה על היהודים את המזיגה בכפרים והפקודה הוצאה אל הפועל. סגירת הגבולות פולין — רוסיה פגעה קשה ביהודים שישבו על הסף הזה. כדי למנוע הברחת מכס נאסרה עליהם הישיבה בקרבת הגבול. הפקודה בטלה משחזרו ופתחו את הגבולות.

בעלי-הון וסוחרים עשירים היו מצויים בעיקר בערים וארשא ולודז, אשר בהן נתרכזו 20% בערך מכלל האוכלוסיה היהודית. בחוגים העשירים האלה — אנשי המסחר הגדול והבאנקאות — מסתמן משנות הארבעים ואילך תהליך של עזיבת היהדות. בשאר הערים היו היהודים שריים ברובם בתנאים חמריים קשים ביותר.

קבוצות של יהודים משכילים עשו מאמצים לשם הרחבת הזכויות האזרחיות וביטולו של "הועד היהודי", שהאריך ימים אף לאחר המרד. הנציב פאסקוויטש הביא את בקשותיהם לפני ניקוליי הראשון והציע להתעניין במצבם של היהודים, והצאר הסכים לכך. בכל זאת לא נעשה דבר לטובת היהודים בפולין ולא עוד אלא שלאט-לאט הוטלו עליהם הגבלות נוספות, ותקנות שנועדו להשוות את מעמדם לשל אחיהם ברוסיה. בשנת 1843 הוטלה על היהודים חובת השרות בצבא ואף-על-פי-כן רצו להוסיף ולגבות מהם גם את מס-הטירונים. הצאר התנגד לכך, והוסכם להטיל את המס רק על שאינם מסוגלים לשרות צבאי והרוצים להיפטר ממנו. מצב היהודים הורע ביותר ויהודי ווארשא פנו אל משה מונטיפיורי בבקשה שישתדל לטובתם. מונטיפיורי ביקר בשנת 1846 ברוסיה, ובראיון מיוחד הגיש לצאר תזכיר מקיף על מצב היהודים. ביחוד הסב את תשומת-לבו על נחיתות מעמדם מבחינה מדינית וחוקית, על נטל המסים שאין לעמוד בו ועל ההגבלות השונות. כתוצאה מכך הוקם בווארשא ועד להשוואת חוקי היהודים בפולין וברוסיה, אך פעולתו של הועד היתה לבטלה.

כפי שצויין, קמה בפולין הקונגרסאית שכבה של בעלי-הון יהודים שהצליחו לחדור לחיי הכלכלה והתערבו בפולנים גם במובן התרבותי. בקרב בניהם התחילה מתגבשת אידיאולוגיה של התבוללות מוחלטת. הם התחילו משתתפים בחיים הרוחניים הפולניים, בהוצאת עתונים וספרים ובמעשים תרבותיים אחרים. גם בית-המדרש לרבנים, שבהנהלת אנטוני אייזנבוים, הוציא עד שנת 1852, מאות חניכים, שהצטרפו למחנה המתבוללים. הציבוריות הפולנית דעתה לא היתה נוחה מכך. הניגודים באו לידי ביטוי בעתונות וגם בספרות-היפה, ובשנת 1859 פרצה, לרגלי קונצרט אחד, "מלחמה יהודית-פולנית". ההיסטוריון הגולה ללול גינה את ההתקפות על היהודים. בארץ גופא רכש ליאופולד קרונברג את העתון היומי "גאטא צווייגא", לשם טיפוח אחוה יהודית-פולנית. אכן, אף במחנה המתבוללים לא היתה אחדות-דעות גמורה. קצתם לא ראו בעין יפה את ההתקרבות לזרמים הפוליטיים הקיצוניים, שמטרתם תקומת מדינה פולנית עצמאית. חוגים אלה היו מעונינים, מטעמים כלכליים, בקשרים עם הקיסרות הרוסית והעדיפו תיקונים פוליטיים-ליבראליים על חלומות של עצמאות מדינית.

המוני העם עמדו מנגד. שקועים במסורת וטרודים במלחמת הקיום, לא נתנו דעתם על כיוונים פוליטיים, אך גם לא התנגדו להנהגת המתבוללים, המקורבים ל"שררה". החסידים נטו לרוסים, מאחר שהשלטונות תמכו בהם, מבחינה פוליטית, כדי לקיים את טענתם, שהיהודים אינם "מתורבתים" ואינם ראויים לשוויון-זכויות וכדי להסתייע בהם בשעת הצורך לשם הטלת פירוד בקרב האוכלוסיה היהודית.

אחרי תבוסת רוסיה במלחמת קרים התחילו מסיחים על הצורך בתיקונים, העשויים להגדיל במקצת את האבטונומיה של פולין הקונגרסאית. הפולנים תלו תקוות ביוורשו של ניקוליי, אלכסנדר השני. בשנת 1861 התחילו בווארשא בעריכת התביעות לצאר ובכללן גם דרישה לשוויון זכויות היהודים. נבחרה לשם זה משלחת מיוחדת וצורפו אליה גם נציגים יהודים (הרב ר' דוב-גרש פין'לש ומתתיהו רוזן). נתלו לכך הצהרות על האחוה היהודית-הפולנית. ב-27 בפברואר 1861 התקיימה בווארשא הפגנה פאטריוטית, שבה נפלו חמשה קרבנות. הלגיה הפכה להפגנה יהודית-פולנית. המתבוללים והרב מיילש פתחו בתעמולה לאחדות בין היהודים והפולנים והוציאו כרוזים באידיש ובעברית ברוח זה. גם העירונים קיבלו או החלטות פרו-יהודיות. במאוס 1861 מינה אלכסנדר השני, במקומו של מוכאנוב, שהיה שנוא על כל האוכלוסים, את הגראף הפולני וילופולסקי, שדגל בברית עם רוסיה, שתניח לפולנים לקיים את עצמאותם הפולנית ברוח המסורת ההיסטורית. וילופולסקי ראה צורך להיטיב את מעמדם של היהודים, כי ראה בהם תריס בפני מרידה. הוא לא ראה טעם להעברת היהודים לחקלאות, כי חקלאים היו מצויים לרוב במדינה ודוקא מעמד בינוני היה חסר בה. בהשתדלותו של וילופולסקי, חתם הצאר, ביוני 1862, על חוק, שנתן ליהודים שוויון-זכויות חלקי. כעבור זמן קצר בוטלו גם הגבלות אחדות. הכוונה היתה לקרב את היהודים ולהטיל פירוד בינם לבין הפולנים. חלק מן האינטליגנציה היהודית קיבל בקורת-רוח את פעלו של וילופולסקי ונדמה היה שהצליח למשוך את היהודים לצדו, אך השתלשלות המאורעות הוכיחה כי טעה. וילופולסקי עשה, במדיניותו כלפי הפולנים, כמה שגיאות גסות והחיש בכך את התפרצות המרד (22 ביאנואר 1863). הממשלה הלאומית המהפכנית הכירה, בכרוזה הראשון, בכל תושבי המדינה, בלי הבדל דת ומעמד, כאזרחים שווי-זכויות ובני-חורין. בכל רחבי הארץ פרצו קרבות, וקבוצות המורדים נלחמו בעז. השתתפו בכך גם יהודים במספר ניכר, ואחדים מילאו תפקידים של מפקדים ומנהיגים. גם מחוץ לפולין נשמעו בקרב היהודים דברי-אהדה למלחמת-השחרור של הפולנים. אולם צבאות הצאר התגברו על המורדים, אמנם לאחר כמה וכמה חדשים.

המרד דוכא, אולם השאיר אחריו את רעיון ההתבוללות, ובו דגל הנוצר היהודי, שהצליח לעזוב את תחומי השכונה היהודית, ללמוד ולהשתרש בחיי הכלכלה, על יסוד ידיעותיו ועמלו שלו.

האינטליגנציה הפולנית, המאוכנת מחמת תבוסת המרד, משכה עתה ידיה מן הרומאנטיות הפוליטית ופנתה לריאליזם, אשר בו ראתה עכשיו את הדרך הנכונה לביסוס קיומו הלאומי של עמם ועתידו. גרם למפנה זה גם שחרור האכרים, שהכריח את נושאי הרומאנטיות הפוליטית — האצילים — לשנות את אורח-חיהם ולפנות למקצועות שלא עסקו בהם מקודם. בכך שיתפו פעולה עם יהודים. אף האכר המשוחרר נעשה לקוח של התוצרת המקומית וגרם בכך להתרחבות התעשייה ולגידולה. השנים שלאחר המרד הן שנות שגשוג לתעשייה ולמסחר. במסחר בלבד גדל המחזור מ-14.500.000 רובל בשנת 1842 ל-136.000.000 רובל בשנת 1868. מובן, שאף היהודים נהנו מהתפתחות זו, ביחוד אחרי שבוטלו כמה הגבלות וניתנה להם הרשות להצטרף לאגודות הסוחרים ולסחור בכמה דברים שהיו אסורים עליהם לפני כן. התפשטותם הכלכלית של היהודים הלכה גם בכיוון רוסיה, ביחוד לאחר שנחנכה מסילת-הברזל פטרבורג — וארשא (1862) והותר ליהודי פולין המעבר מארץ לארץ (1868).

האוכלוסיה היהודית גדלה ומנתה בשנת 1870 — 815.433 נפש, 13.5% מכלל האוכלוסים. גידול זה הובלט ביחוד על-ידי ריכוז היהודים בערים הגדולות, כן גברה הדיפרנציאציה בתוך המסחר והמלאכה; בסוגים אחדים חלו שינויים מהפכניים ממש. ליהודים היה חלק מכריע בסחר-החוץ של עצים, תבואה, צמר-גפן, ברזל, בעיקר ביצוא לגרמניה ולאוסטריה, וכן בעסקי כסף והגדלה. כן גדל חלקם במקצועות החפשיים; בווארשא היו בשנת 1862 5.5% מכלל 17.644 יהודים בעלי משלח-יד. משנת 1870 ואילך עלה מעמד היהודים בעסקי הביטוח, הקשורים בעסקי הבאנקאות. בתעשייה רב היה חלקם בענף הסוכר, תוצרת חימית, נזר, מכונות, מכרות ואריגים. לעומת זאת פחת חלקם במויגה; אחרי 1860 לא היו עוד מוויגים יהודים בכפרים. הישגי היהודים במסחר ובתעשייה עוררו קנאה ואיבה בחוגי העירוינים הפולנים, שמיהרו לשכוח את הפגנות האחות מימי המרד. אף בעלי-האחויות דעתם לא היתה נוחה מריכוז סחר היערות והעצים וכן של התוצרת החקלאית בידי היהודים.

האוכלוסיה היהודית הוסיפה וגדלה ועלתה בשנת 1897 ל-1.321.100 נפש לעומת 815.433 בשנת 1870 (14.05% לעומת 13.53%). חלה תזווה ניכרת של האוכלוסים (5.3%) מן האזורים הצפוניים, שאופים חקלאי בעיקר, לאזורים הדרומיים, מרכזי התעשייה. רוב האוכלוסים נתרכו ב-11 ערים, הגדולות שבהן: וארשא (219.141 נפש לעומת 42.639 בשנת 1862) ולודז (98.677 לעומת 5.633). כן חלו שינויים עצומים בהרכב המקצועי. בשנת 1897 עסוקים בחקלאות 2.5% (לעומת 6.1% בשנת 1857); במסחר, אשראי ותחבורה 42.6% (44.7%); בתעשייה ומלאכה 34.3% (25.1%), במקצועות חפשיים ושרות ציבורי 5.3% (2.6%); שכירים ושרות-בית 8.3% (9.9%), שונים ובלי מקצוע 7% (11.6%). גבר איפוא תהליך הפרודוקטיוויזאציה בכיוון תעשייתי.

אחרי דיכוי של המרד חסו היהודים שנים אחדות במשטר ליבראלי. לאחר מכן השתלט כיוון אנטי-יהודי מובהק; השלטונות קבעו, שאף כי ניתנו ליהודים זכויות, לא התקדמו מבחינה תרבותית-אזרחית: הם מסתייעים בזכויות לתועלתם ומוסיפים לעמוד בהתבוללותם. האנטישמים הפולנים שקדו להבליט דבר זה. ביחוד עשה כן יאן ילנסקי, שהדגיש במיוחד את השתלטותם של היהודים על חיי הכלכלה. ילנסקי אסר, בשבועונו Rola (קרקע), מלחמה שיטתית על היהודים, ונעזר בכך על-ידי הכמרים. סופרים ועיתונאים פרוגרסיביים יצאו נגד ההתקפות האלה, שהרעו את היחסים בין היהודים והפולנים, דבר שהיה רצוי אך לשלטונות הרוסיים. הממשלה הרוסית עמדה תחילה מן הצד, אך לאחר שנרצח הצאר אלכסנדר השני נתנה ידה להסתה ותוצאותיה הורגשו בפרצות 1881: בחורף אותה שנה ארגנו הרוסים פרעות גם בווארשא. אמנם הציבוריות הפולנית הפרוגרסיבית יצאה בגלוי נגד מעשי ההסתה והסופרת הידועה עליזה און'סקו נתנה, בספרה: "על היהודים והשאלה היהודית", ביטוי למורת-רוחם של הפולנים, מחמת הפוליטיקה האנטי-יהודית של השלטונות הרוסיים. אף-על-פי-כן הלכה וגברה האנטישמיות. בציבור הפולני, בשנות השמונים חדרו לתוכו גם סיסמאות האנטישמיות הגרמנית, המדעית כביכול.

הבעיה היהודית הוחמרה בפולין הקונגרסאית גם מסיבה אחרת. משנת 1868, כשהותרה תנועת אוכלוסים מרוסיה לפולין, באו לכאן אלפי יהודים, שהסתגלו לתנאים החדשים ושימשו מתווכים בין המסחר הפולני והרוסי. הציבוריות הפולנית ראתה ביהודים אלה, שנקראו בפיה "ליטוואקים", סוכנים רוסיים ומפיצי השפה הרוסית, ואף זה גרם להגברת המתיחות בין הפולנים לבין היהודים.

מעניין שבתקופה זו נתעוררה שוב בספרות הפובליציסטית הפולנית השאלה, אם אמנם עשויה ההתבוללות לפתור את בעית היהודים. אדם דיגאסינסקי, מראשי הליבראליים, קבע, שדרך הפתרון היא התבוללות גמורה, לא רק במובן תרבותי ולשוני, אלא גם במובן הדתי. ואמנם גברה במחצית השנייה של המאה ה-19 תנועת השמד בקרב היהודים המתבוללים, ומאות מהם עזבו את עמם. אף-על-פי-כן לא שפר חלקם. הציבוריות הפולנית לא קיבלה אותם בעין יפה והוסיפה לראות בהם יהודים-משומדים ("Mechesy"). דעה אחרת הביע, בשנת 1880, אלכסנדר טשאנקובסקי, מטובי הפובליציסטים הדמוקראטיים, במחקרו Studium o Żydach. ההתבוללות אינה, לדעתו, אלא חזון שוא, מאחר שהיהודים אינם קיבוץ דתי אלא לאום ממש והם זכאים ככל לאום לזכויות לאומיות. ההתבוללות הלאומית והתרבותית של היהודים היא בעיניו מעשה התאבדות. מטעמים היסטוריים, רצוי "שישראל לא יחפוז למחוק את עצמו מספר ההיסטוריה הכללית, כי העמים המוחקים את עצמם מתוכו חדלים מלהיות". יש לקיים את היחסים בין הפולנים ובין היהודים כדוגמת שווייץ. המתבוללים היהודים קידמו את דבריו של טשאנקובסקי בבקורת חריפה.

הזרמים הפוליטיים שהחלו פועלים בציבוריות הפולנית מראשית שנות התשעים נקטו עמדה עוינת כלפי היהודים, ביחוד "הליגה הפולנית", שנוסדה בשנת 1886 ונהפכה בשנת 1897 ל"מפלגה הלאומית-הדמוקראטית" (Stronnictwo Narodowe). מנהיגיה — בראש וראשונה רומאן דמובסקי — חשבו את היהודים לגורם זר, שיש ליטול ממנו כל השפעה בתחומי החיים הלאומיים, התרבותיים וביחוד הכלכליים. אף כי ראו ביהודים כאמור לאום מיוחד, בכל-זאת היו המתבוללים הקיצוניים רצויים להם, מבחינת האינטרסים הפוליטיים של העם הפולני. הזרם הפוליטי היחידי, שלא נתן ידו להסתה ביהודים ואף דרש את שיווי זכויותיהם, אמנם על יסוד התבוללות גמורה, היתה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P.P.S.).

בינתיים חלו שינויים חשובים בציבוריות היהודית. למשנות הששים נתגבר הרעיון הלאומי. אמנם התנועה לשוב ארץ-ישראל מיסודם של הרב ר' צבי-הירש קאלישר, ד"ר חיים לוריא ור' אליהו גיטמאכר מצאה אך הדים קלושים בפולין. אולם תנועת "חיבת-ציון" התפשטה גם כאן. בסובאלק נוסדה בשנת 1881 החברה הראשונה לשוב א"י בשם "יסוד המעלה", ולאחריה נוסדו חברות כאלה גם בערים אחרות. העתונות העברית נקטה עמדה חיובית כלפי "חיבת-ציון" וכשהוקמה ההסתדרות הציונית העולמית מיסודו של הרצל, הצטרפו אליה חובבי-ציון בווארשא ולודו. בראש ההסתדרות הציונית בפולין עמד בשנות 1898—1904 יצחק יאסינוביצקי, בראש תנועת הנוער — יצחק גרינבוים. מבין שורותיה קמו המנהיגים העתידיים של היהדות הפולנית, לוחמי מלחמתה הפוליטית. העתונות באידיש הושפעה מן הרעיון הלאומי ונסעה אותו בציבוריות היהודית. תגובת הציבוריות הפולנית להתפתחות זו היתה חלשה וללא הבנה יתירה. האנטישמיים ראו בכך פתח תקוה להיפטר מן היהודים בפולין, מבלי לנסות אפילו לרדת לסוף הפרובלימאטיקה של התנועה הציונית. הסוציאליסטים ראו בצינות "תנועה בורגנית" ושללו אף את התנועה הציונית-הסוציאליסטית. שאר הזרמים הפרוגרסיביים לא האמינו בשיבת ציון והיו סבורים שהיהודים עתידיים להישאר "אומה בתוך אומה", דעה שסתרה, אגב, את עמדתם הכללית כלפי היהודים, שהיתה מבוססת על ההתבוללות.

בימי המהפכה הרוסית הראשונה (1905) נשתפרו במקצת, לזמן קצר, היחסים בין היהודים והפולנים. הדמוקראטיה הפולנית הלכה יד ביד עם היהודים והפגנות בקשר למתן הקונסטיטוציה של אוקטובר נגמרו באיחוד יהודי-פולני. אולם משפרצו הפרעות ברוסיה התחילו אנשי "הדמוקראטיה הלאומית", שהתנגדו למהפכה, לפעול נגד היהודים, בתקוה, שיקבלו בשכר מעשיהם הטובים, הנחות לאומיות מידי רוסיה. החיכוכים בין שני העמים גברו ביחוד בימי הבחירות אל הדומה הראשונה. היהודים התיצבו לימין "האיחוד המתקדם". המפלגה הדמוקראטית הפולנית, שאליה הצטרפו גם המתבוללים, דיברה על היהודים, כעל חלק מהעם הפולני. רק אחד ממנהיגיה, אלכסנדר שויןטוכובסקי, התייחס בהבנה לשאלת הלאומיות היהודית ודרש בשביל היהודים שאינם מתבוללים, אותן הזכויות הלאומיות שנדרשו בשביל הפולנים ברוסיה. ברוח זה דיבר גם

הסופר ולאדיסלאב סטודניצקי, ממנהיגי השמרנים, הבחירות אל הדומה השניה והשלישית נתלוו אף הן שיסוי ביהודים. הדמוקראטים הלאומיים קראו לחרם כלכלי נגדם, אף הצביעו עליהם כעל עוזרי הגרמנים וסוכניהם, סיסמה שסכנתה היתה אז מרובה, כי הפולנים נרדפו אותה שעה בגרמניה. הקלוב הפולני בדומה ניהל, בהשפעת הדמוקראטים-הלאומיים, מדיניות מכוונת נגד האינטרסים של היהודים; דרשו להגביל את זכות-הבחירות שלהם. כל המפלגות האזרחיות הפולניות נקטו עמדה עוינת ליהודים, אף-על-פי-כן השתדלו לזכות בבחירות אל הדומה הרביעית (סוף 1912) בקולותיהם. אולם העתונות והציבוריות היהודית, שבראשה עמדו ציונים ויהודים לאומיים, החליטו לתמוך במועמד של המפלגה הסוציאליסטית (פפ"ס), ובעזרתם אמנם נבחר לציר הדומה. שאר המפלגות הפולניות הגיבו על כך בתנועת חרם כלכלית, חברתית ותרבותית. המתחות נמשכה עד מלחמת-העולם הראשונה.

1.

עם חלוקת פולין קיבלה רוסיה, נוסף לשטח הקרוי "פולין הקונגרסאית", גם כמה חבלים אחרים, שהיו שייכים קודם למדינה הפולנית ובהם אוכלוסיה יהודית בת חצי מיליון. המדיניות הרוסית כלפי היהודים היתה מכוונת בראש וראשונה למנוע את חזירתם לפנים רוסיה ("תחום המושב") ולקבעם כחטיבה לעצמה, המחויבת במסים כבדים ביותר, בתוך מעמד הסוחרים העירוניים. משנת 1797 ואילך התחילו עולות על שולחנות המשרדים הממשלתיים כל מיני תכניות לתיקון היהודים. גם באסיפות האצילים, שנתקיימו בשנות 1797—1800 במינסק, קאמיניץ-דפודוליא, וילנא, נזקקו לבעיה היהודית. מטעם הממשלה, טיפל ביישוב הבעיה היהודית הסינאטור ד'ר'ואין, שהציע תכנית-תיקונים דומה לשל ממשלת אוסטריה ופרוסיה. בימי אלכסנדר הראשון הוקמה ועדה מיוחדת לענייני היהודים ועל יסוד עבודתה פורסמה, בדצמבר 1804 מערכת תקנות לסידור חיי היהודים, כמתכונת התקנות האוסטריות והפרוסיות. בין השאר נקבע, שעל היהודים לעזוב, במשך שלוש שנים, את הכפרים, גזירה זו היתה עלולה לפגוע בששים אלף נפש, אך הגירוש נדחה לפי שעה. בהתאם לתקנות מימי קאטרינה השניה ופאול הראשון שותפו היהודים באבטונומיה העירונית, אולם רוב הערים התנגדו לכך.

הרכב האוכלוסיה היהודית בחבלים אלה היה דומה להרכבם בשאר הארצות, שסופחו לרוסיה. בשנת 1818 נמנו כאן 676,979 יהודים, מהם היו עסוקים במסחר וברוכלות 585,741 (86.5%), במלאכה 78,553 (11.6%), בחקלאות ובמקצועות הקשורים בה 12,685 (1.9%).

בשנות 1818—1825 נתקיימה ליד המיניסטרוון לענייני הדת והשכלה מועצה של שליחי הקהלות, שעסקה בשתדלנות לטובת כלל ישראל במדינה.

בשנת 1827 הוטלה על הקהילות החובה-לספק טירונים יהודים בגיל 12 עד 25 שנה. הטירונים שלא הגיעו לכלל בגרות — קאנטוניסטים — נשלחו לבתי-ספר צבאיים מיוחדים, שבהם אומנו שש שנים ולאחר מכן הוצרכו לשרת בצבא עשרים וחמש שנים נוספות. רבים מן הטירונים הועברו על דתם, בדרכים אלה קיווה ניקוליי הראשון להפחית את מספר היהודים ולפתור את הבעיה היהודית.

גזירה זו וכיוצא בה העירו בלבבות היהודים אהדה למרד הפולני (1830-1831), בליטא, אוקראינה ורוסיה-הלבנה הושיטו היהודים עזרה רבה לפולנים. אולם הנהגת המרד לא הבינה להסתייע בכך ולא עוד אלא שלעתים התנפלו צבאות המורדים על היהודים ושדדו את רכושם. מובן, שמעשים אלה הרחיקו את היהודים מן המרד.

בשנת 1835 פורסמה חוקה שפללה את כל התקנות הקודמות נגד היהודים. בשנה שלאחריה התחילו רדיפות הצנוורה על ספרי ישראל. כמה שנים לאחר מכן הוקמה "ועדה לקביעת דרכים לתיקון יסודי של היהודים ברוסיה". הכוונה היתה לבטל את האבטונומיה הקהילתית, להקים בתי-ספר כלליים לילדי ישראל ולרדוף את ה"אלמנטים הבלתי-מועילים". הקהילות בוטלו עד-מהרה (1844) וד"ר מאכס ליליינטאל, מנהל בית-ספר יהודי פרטי בריגא, הוזמן לארגן רשת בתי-ספר. ליליינטאל ביקר בכמה מרכזים יהודיים ונפגש עם ראשי הציבור שהסבירו לו את עמדתם. היהודים ראו בתכנית החדשה של הממשלה נסיון להכחיד את היהדות בדרך תרבותית, אחר שלא עלה הדבר בידה בדרך צבאית (הקאנטוניסטים). משנתחווה גם ליליינטאל כוונתה האמיתית של מדיניות הממשלה, התפטר והיגר לארצות-הברית. בינתיים הקימה הממשלה, בשנות 1847—1855,

שני בתי-מדרש לרבנים (בוילנא ובויטומיר) ו-25 בתי-ספר עממיים. מספר התלמידים עלה בסך-הכל רק ל-3847. לכיסוי ההוצאות לכך נקבעו שני מסים—מקדש כשר ומנרות של שבת.

בימי ממשלתו של ניקוליי הראשון לא עברה שנה בלי גזירות חדשות, כ-300 ומעלה. בתקופה זו גברה בקרב היהודים תנועת ההשכלה ולה מרכזים חשובים בוילנא ובצ'ערס. אחרות, שהניחו יסוד לספרות העברית החדשה. קמה אינטליגנציה יהודית שהתחילה להכניס שינויים ותיקונים בחיים הפנימיים של היהודים.

בימי אלכסנדר השני (1855—1881) בטלה גזירת הקאנטוניסטים וכן בטלו כמה הגבלות כלכליות. יחס הממשלה ליהודים נשתנה לרעה עם הופעת כתב-הפלסטר של המומר יעקב בראפמאן ("ספר הקהל"). בשנת 1871 הוקמה שוב ועדה לתקנת חיי היהודים, שבאה לידי מסקנה, כי מדיניות הרוסיפיקציה נכשלה לחלוטין. בהתאם לכך נסגרו, בשנת 1873, בתי-הספר ובתי-המדרש לרבנים הממשלתיים.

מבחינה כלכלית התחיל בתקופה זו שגשוג. הודות לבנין מסילות-הברזל והרחבת קויה. בפלכי קייב, וולין ופודוליא החזיקו היהודים בידיהם עמדות חשובות בתעשית משקאות, סוכר, טחנות.

בחיי התרבות חלה התפתחות רבה של הספרות בשפה העברית ומשנות השבעים גם באידיש. משנת 1870 מתחילה האינטליגנציה היהודית לתפוס מקום ניכר בתנועות המהפכניות. אולם הפרעות בשנות 1880—1881 חוללו מפנה בהלך-רוחה ורבים מהם שבו בתשובה שלמה לעמם ונתנו ידם לתנועת "חיבת-ציון".

ז.

שונה מכך לחלוטין היתה דרך התפתחותם של חיי היהודים בגאליציה. בשנת 1772, כשגאליציה סופחה לאוסטריה, ישבו בה 200,000 יהודים בערך, 5% מכלל האוכלוסים. בשנת 1910 נמנו בה 872,000 יהודים (10.9%), רובם בערים.

מיד לאחר סיפוחה של גאליציה לאוסטריה התחילה ממשלת הקיסרית מאריה תרזיא, מתכנת תכניות להסדרת חיי היהודים. בשנת 1776 הוקמה לשם כך "הנהלה יהודית" (Judendirektion), מורכבת מ-6 פרנסי מדינה, 6 פרנסי מחוזות, ורב המדינה (אריה-ליב ברנשטיין מברוד) בראשם. במקום מס-הגולגולת הפולני, הונהג מס-סובלנות (Toleranzsteuer), גולדן לנפש. כמעשה פרוסיה ציוותה גם אוסטריה לגרש את היהודים העניים מן הארץ, אך הדבר לא עלה בידה.

הקיסר יוסף השני נתכוון לשפר את מצבם של המוני ישראל בדרך של פרדוקטיוויזאציה והשוואתם לשאר כל האוכלוסים. בדרך זו קיווה לשים קץ להתבדלותם של היהודים, לשלבם במהלך החיים המדיניים ולהסתייע בהם כגורם לגרמניזאציה של גאליציה. "הנהלה היהודית" ובתי-הדין היהודים, בוטלו, מאחר שהאבטונומיה הקהילתית נחשבה גורם, המקיים בקרב היהודים את רוח ההתבדלות. במקום הקהילות, כמות שנתקיימו בימי פולין, הוקמו "ועדי עדות דתיות", שסמכותם נצטמצמה בענייני דת בלבד. אכן למעשה לא צומצמה מסגרת פעולתם מלשעבר. בשנת 1788 הוטלה על היהודים חובת השרות בצבא. ההגבלות הכלכליות בוטלו ונעשו נסיונות—שלא עלו יפה—לקרב את היהודים לחקלאות. בשנת 1822 נפקדו 840 משפחות יהודיות שהתישבו על הקרקע בימי יוסף השני. מבחינה פוליטית קיבלו היהודים את כל הזכויות שהיו לעירוניים. פעולה רבה נעשתה לתקנת החינוך היהודי. הממשלה הקימה רשת חינוך מסועפת, שכללה 107 בתי-ספר וסמינאריון למורים, ובהם 150 מורים ו-4000 תלמידים. הציבוריות היהודית התנגדה לבתי-הספר הללו, מפני הרוח האנטי-דתית שנשתלטה בהם, ובשנת 1806 הוכרחה הממשלה לסגורם.

במוצאי התקופה היוספינית נמצאו היהודים פורעים כל מיני מסים מיוחדים, מהם אף מעליבים (כגון ה-Judengeleitzoll); בערים שונות (לבוב, קראקא, סאמבור, טארנא, צאנז-חדש ועוד) הותרה להם הישיבה רק בשכונות מיוחדות; וערים מספר (כגון פיאלא, בוכנא, ז'וֹזֶץ, וְיֵלִיטְשְׁקָא וְיֵאסְלָא) היו אסורות עליהם לחלוטין, על יסוד הזכויות de non tolerandis Judaeis מימי השלטון הפולני. אסור היה ליהודים להעסיק נוצרים כעוזרים ואנשי-שרות, להשתמש בתעודות כתובות עברית ואידיש, ואפילו לשלוח תרומות לעניים בארץ-ישראל. כן היו אסורים על היהודים כמה וכמה ענפי פרנסה. הומטרו עליהם כל מיני הוראות ותקנות, שגרמו לא-אחת לסיבוכים לא-ישוערו.

ענין לעצמו קובעת העיר קראקא וסביבתה. שנהפכה בשנת 1815, בהתאם להחלטת הקונגרס הווינאי, לריפובליקה עצמאית. בחסותן של אוסטריה, פרוסיה ורוסיה, בשטח זה ישבו 8,500 יהודים. הקהילה בוטלה כאן ובמקומה הוקם ועד מורכב מרב אחד ומשני הדיוטות שסכומי מסיהם היו הגבוהים ביותר. ההתעסקות במסחר ובתעשיה, מחוץ לירידים, נאסרה על היהודים ובכל-זאת הטילו עליהם מסים קשים. משהתחילו, בשנת 1832, בתיקון החוקה, ביקשו היהודים להקל מעליהם את עול המסים וההגבלות. גם רוטשילד הווינאי התערב בענין זה ובהשתדלותו אצל הממשלה האוסטרית הוקמה ועדה מיוחדת לעניני היהודים. תוצאות פעולתה היו דלות מאד: נוסד בית-ספר עממי ליהודים על חשבון הקהילה והותר ליהודים לבקר גם בבתי-ספר כלליים. ההגבלות נשארו בעינן. האינטליגנציה הפולנית עודדה כאן את ההתבוללות, והנוער היהודי, שנתחנך, החל משנת 1831, ברוח התרבות הפולנית, נמשך לכך. מחמת המרד שפרץ כאן בשנת 1848 — השתתפו בו גם יהודים אחדים — חזרה אוסטריה וסיפחה את קראקא לגאליציה.

הציבוריות הפולנית בכלל והאצילים בפרט התיחסו בגאליציה באדישות לבעית היהודים. אולם אגודות-הסתרים הפולניות, שנוסדו שנים אחדות לפני מהפכת 1848, נתנו דעתם על שאלה זו ודרשו מן היהודים להתערב בעם הפולני. בפרוץ המהפכה השתלטו חוגים אלה על הציבוריות הפולנית וכיוונו את כל הפעולות הפוליטיות. בהיותם דמוקראטים לפי השקפתם ובהכירם בצורך לרכוש את עזרת היהודים במלחמה נגד הממשלה האוסטרית, כללו בתכניתם גם את התביעה לשוויון זכויות היהודים. נציגי היהודים צורפו למשלחת שהלכה לווינא, להגיש את דרישותיה של גאליציה, וכן גם לסיים ולועד הלאומי, ששימשו מועצה לנציב. היהודים השתתפו אז במספר רב בגווארדיות הלאומיות ובכמה ערים נוצרו אפילו פלוגות מיוחדות של יהודים, בפיקוד קצינים יהודים. אכן, בכל הפעולות האלה השתתפה רק האינטליגנציה היהודית, שגדלה ברבע השני של המאה הי"ט. ההמונים, דעתם לא היתה נוחה מבתי-הספר ליהודים ומכיוון ההתבוללות והתיחסו בשוין-נפש לסיסמאות המהפכה. הניגודים בין האינטליגנציה והאורתודוקסיה החריפו מאד, עד כדי כך, שבאחד הימים (ספטמבר 1848) הרעילו חסידים את הרב-המטיף בבית-הכנסת של המתקדמים בלבוב.

הקונסטיטוציאליזם האוסטרית, אשר בין נבחרה נמנו גם שלושה יהודים מגאליציה, ביטלה, באוקטובר 1848, את מסי היהודים. שוין-הזכויות ניתן ליהודים בחוקה, שהוטלה על המדינה בעל-כרחיה במאוס 1849. הממשלה האוסטרית ביטלה בסוף דצמבר 1851 את הקונסטיטוציה של מאוס וענין שוין-הזכויות נשאר תלוי ועומד. תקנות מיוחדות — אמנם ארעיות — ביטלו כמה זכויות יסודיות, כגון הזכות לקניית נכסים דלא נייד (אוקטובר 1853). הממשלה המרכזית השתדלה לדכא את הגורמים המתקדמים שבתוך הציבור היהודי, ביחוד את דורשי האמאנציפציה וחסיד הדמוקראטיה "המהפכנית". לעומת זאת סייעה לאורתודוקסים, שנחשבו נאמנים למונארכיה ומדיניותה. אף-על-פי-כן נמשך תהליך ההשכלה וההתקדמות. דוקא בשנות הריאקציה גדל מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים (301 תלמידים בשנת 1856, 703 בשנת 1867). נתקיימה גם רשת של בתי-ספר יהודיים. הנוער הוסיף והשתלם באוניברסיטאות ולרבים מהם נודע אחר כך מעמד חשוב במקצועות החפשיים.

בשנת 1890 הניח הבארון מוריץ הירש ששה מיליונים גולדנים לשם ייסוד בתי-ספר עממיים לילדי ישראל בגאליציה ובוקובינה. בכספי העזבון, שהוגדל לאחר מותו, על-ידי אשתו, נוסדו בעיירות קטנות 50 בתי-ספר, שעשו הרבה לשם הפצת ההשכלה הכללית בין היהודים.

אחרי התבוסה שנחלה אוסטריה במלחמת איטליה חלו שינויים בפוליטיקה הפנימית שלה. האינטרסים הכלכליים דרשו גם שינוי יחס אל היהודים. בשנת 1859 בוטלו ההגבלות המיוחדות ובפברואר 1860 הותרה ליהודים גם רכישת נכסים דלא נייד. כן ניתנה ליהודים זכות-הבחירה לסיים הגאליצאי, שהוקם בשנת 1861. לסיים משנות 1861—1867, ו-1867—1873 נבחרו ארבעה צירים יהודים. בשנת 1867 בחר הסיים היהודי—ד"ר לאנדסברג—לציר אל מועצת המדינה בווינא. בדיוני הסיים הגאליצאי נגעו לא אחת בשאלה היהודית. הצירים הליבראליים סמולקא, זימאליקובסקי, בורקובסקי, דיברו בזכות היהודים. הסיים החליט, ברוב דעות, להגביל את זכויות היהודים בערים בטענה, שרכושן נתהווה בזמן שהיהודים לא היו אזרחים בתוכן.

בינתיים קבעה הקונסטיטוציה החדשה של המונארכיה, משנת 1867, שוין זכויות גמור ליהודים והתקנה הובאה לפני

הסיימים שבארצות השונות. בסיים הגאליצאי התנגדו צירים רבים לאישור השויון, אך לאחר ויכוחים סוערים, שבהם נאם פראנציסק סמולקא, ממנהיגי הדמוקראטיה הפולנית, נאום קלאסי בזכות היהודים, אושרה לבסוף תקנת הממשלה ויהודי גאליציה נשתוו בזכויותיהם לשאר כל האוכלוסים.

בעת ההיא ישבו בגאליציה 575,000 יהודים, מהם 428,000 בגאליציה המזרחית. 232,000 יהודים התפרנסו ממסחר, 3,566 מעסקי כספים, 15,274 מעסקי הובלה ו-260,000 היו חסרים מקצוע קבוע. מחקלאות התפרנסו רק 46 יהודים. כמה נכבדים יהודים ניסו בשנות 1848—1853 לעורר יהודים להתישבות חקלאית, אך הנסיון נכשל מחמת התנגדותם העזה של האורתודוקסים. החל משנת 1867 התרבו בעלי-האחוזה היהודים ובראשית 1914 עלה מספרם ל-324, מכלל 2,000 בעלי-אחוזה. בפקידות הממשלתית היו עסוקים כ-650 יהודים. 112 יהודים שימשו בשנת 1897 במוסדות המשפט, 5.8% מכלל הפקידים והשופטים. בשנת 1874 היו ליהודים נציגים ב-261 מועצות עירוניות; רק ב-45 מועצות לא היו מיוצגים. ב-45 עיריות היה ליהודים רוב מכריע; ב-10 ערים נבחרו יהודים לראשיהן. ב-71 מועצות מחוזיות ישבו 98 יועצים יהודים. בסיים הגאליצאי היו 5 צירים יהודים (מכלל 155).

אחרי 1867 חל שינוי גם באוריינטאציה הפוליטית של האינטליגנציה היהודית. בעוד שקודם לכן נטתה ברובה לכיוון הצנטראליסטי-הגרמני, גבר אחר כך הכיוון הפולונופילי. אחרי מרד 1863 השתקע בלבוב ברנארד גולדמאן, מראשי המשתתפים היהודים במרד הזה, וארגן כאן את מפלגת המתבוללים ("פולנים בני דת משה"), שריכוזה ממיטב האינטליגנציה היהודית. המפלגה נתקיימה בשנות השבעים בשם "אגודת אחים", והוציאה שבועון בשם Ojczyzna ("מולדת"). הצנטראליסטים התארגנו באגודה "שומר ישראל", שנוסדה על-ידי ראובן בירר, ד"ר י. מאנש וד"ר יוסף כהן. הם הוציאו דו-שבועון בשפה הגרמנית בשם: "Der Israelit" (הישראלי). נגד הצנטראליסטים והפולונופילים התארגנו האורתודוקסים באגודה "מחזיקי הדת". בראשה עמד הרב מקראקא שמעון שרין. אחרי שנת 1868 נתפלג מחנה האורתודוקסים, מחמת המחלוקת בין חסידי סאדאגורה וצאנז-חדש. אותה שעה התחילו מנשבות רוחות חדשות גם במחנה המשכילים, שהושפעו הרבה מן "השחר" של פרץ סמולנסקין (התחיל להופיע בווינא בשנת 1869). ההשכלה הגאליצאית, שנאלמה לאחר רנ"ק ושי"ר, נתחדשה על-ידי אברהם קרוכמאל, נפתלי-הירש אימפר, מ. פראנדשקט, ד"ר שלמה רובין ושלמה בופר.

למשנת 1879 גברה בחיים הפוליטיים של יהודי גאליציה האוריינטאציה הפולנית. בבחירות אל הפארלאמנט האוסטרי בשנת 1879, הצטרפה האורתודוקסיה לפולנים, והרב שמעון שרייבר מקראקא, שנבחר לצייר, הצטרף לקלוב הפארלאמנטארי הפולני. עד 1907 היו כל הצירים היהודים חברי הקלוב הזה ותמכו בכל תביעות הפולנים. אף-על-פי-כן השתררה גם בגאליציה האנטישמיות. בעתונים ובעלונים התנהלה הסתה נגד היהודים. בשנת 1893 הכריז כינוס קאתולי בקראקא חרם כלכלי עליהם. גם המפלגה הקאתולית הלאומית נתנה ידה לכך. הבחירות אל הפארלאמנט בשנת 1898 נתלוו פרעות והתנפלויות על היהודים בכמה ערים ועיירות.

בשנות השמונים גברה בקרב היהודים בגאליציה התנועה הלאומית-הציונית. באביב 1881, בעת הפרעות ברוסיה, פרסם בלבוב משה שרין שתי חוברות בשפה הגרמנית, בהן השתדל להוכיח, שהדרך לפתרון השאלה היהודית היא הקמת מדינה יהודית על בסיס חקלאי. הדברים עשו בשעתם רושם ניכר, אך לא הביאו לידי מעשה כל-שהוא. לעומת זאת פשטו בציבור הרעיונות של חిבת-ציון, ביחוד בחוגי הנוער, שהתאכזב מן ההתבוללות. עם גאות הנחשול האנטישמי, נוסדו האגודות הציוניות הראשונות ("מקרא קודש"), ואגודת הסטודנטים "ציון". במקום עתונם של המתבוללים, שפסק לצאת, החל להופיע העתון הציוני הראשון בשפה הפולנית Przyszłość (העתיד).

חלו שינויים גם במעמדם הכלכלי של יהודי גאליציה. בראשית המאה העשרים נמצאו עסוקים בחקלאות ובמשק היערות 93,471 יהודים (10.7%), בתעשייה ומלאכה 214,184 (24.6%), מסחר, מזיגה ותחבורה 462,004 (53.3%), מקצועות חפשיים, שרות ציבורי וצבא 102,145 (11.4%). בידי היהודים התרכז המסחר בתוצרת החקלאית, שהיתה נקנית מן האכרים בידי תגרים הולכי כפרים ומתרכזות בידי כמה פירמות לייצוא. אולם הפולנים והאוקראינים התחילו לדחוק את היהודים מעסק זה. על-ידי הקמת רשת גדולה של קואופראטיבים חקלאיים ועל-ידי תעמולה בין האכרים לא למכור ליהודים ולא לקנות מהם. בשנת 1910 הוצא מידי היהודים סחר המשקאות ו-15,000 משפחות נושלו מפרנסתן. ענפי תעשייה אחדים (משקאות,

עורות) היו בעיקר בידי היהודים וכן כמה ענפי מלאכה. עלה מספר היהודים בעלי אחוזות ובעלי מקצועות חפשיים. החרם והנישול הכלכלי דלדלו את המוני ישראל והזיקו אותם לעזרת אחיהם בחו"ל. מצבם הניע גם את התנועה הציונית, שגדלה והתרחבה בינתיים, להיזקק לצרכי השעה המקומיים. בשנת 1906 נערכה בקראקא ועידה ציונית, בראשותו של ד"ר מרדכי ברוידא, שקבעה תכנית ל"עבודת ההווה". אותה שנה הופיעה בפעם הראשונה רשימה ציונית בבחירות לפארלאמנט (בברוד). בבחירות הכלליות לפארלאמנט, בשנת 1907, נבחרו 3 צירים ציוניים (אדולף שטאנר, ד"ר ארתור מאהלר, ד"ר היינריך גאפל), שהיוו יחד עם הציר הציוני מבוקבינה, ד"ר בֶּנוֹ שְטראוקר, את ה"קלוב היהודי" הראשון בפארלאמנט האוסטרי (עד שנת 1910). בבחירות 1911 נכשלה רשימת הציונים, בגלל הטרור של השלטונות המקומיים (בדרוהוביטש נהרגו 20 יהודים). הפולנים בעלי השלטון התנגדו לכך שהיהודים יהיו גוף פוליטי עצמאי.

בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים התחילה גם תנועת פועלים יהודית בגאליציה. מקצת אגודות הצטרפו למפלגת הפועלים הפולנית פפ"ס. בשנת 1903 התקיים בקראקא כינוס ראשון של אגודות פועלים ציוניות ובו נוסד איגוד פועלי ראשון בעל תכנית ציונית. בשנת 1904 נערך בקראקא כינוס שני ובו נוסדה מפלגת פועלי-ציון בגאליציה ואוסטריה ובראשה שלמה קאפלאנסקי, ד"ר יצחק שיפר, ד"ר מאכס רוזנפלד, שוסהיים וברל לוקר. פפ"ס לא נתנה דעתה על מצבם המיוחד של הפועלים היהודים ומשום כך פרשו מקצתם הימנה ויסדו, בשנת 1906, ביוזמתם של ה. גרוסמאן וא. מוזלר, ארגון יהודי בשם "המפלגה הסוציאליסטית" (Z. P. S.). משעזבו רוב הפועלים היהודים את פפ"ס, הקימה המפלגה "סקציה יהודית", שהתקיימה שנים אחדות והתפוררה לפני מלחמת-העולם הראשונה. מקצת חבריה הצטרפו לז"פ"ס.

ח.

בשטח שסופח בחלוקה הראשונה לפרוסיה מעטים היו היהודים, בסך-הכל 29,782 נפש מכלל אוכלוסיה בת 2,300,000. עניניהם סודרו לפי תקנון-היהודים הפרוסי משנת 1750. אחרי החלוקה השנייה והשלישית עלה מספר היהודים והשלטונות הוצרכו לטפל טיפול מיוחד בעניניהם. לשם כך הוצא בשנת 1797 תקנון לסידור עניני היהודים בפרוסיה הדרומית והחדשה. לפני כן, בשנת 1794, בוטל הגיטו בפוזנא, ובטלו הגבלות הנישואים. בשנת 1802 הורשו היהודים לגור בכל ערי המדינה ובכפרים, ולהשתתף לחברות בעלי-המלאכה.

בשנת 1808 הונהגו בשטחים הפולניים, שנשארו בידי פרוסיה אחרי הקמתה של הדוכסות ווארשא, תיקונים ברוח הטמיעה. היהודים הורשו לשלוח נציגים למועצות הערים ובכך הושוו ליתר האוכלוסים. בשנת 1812 בוטלו שאר כל ההגבלות שחלו על היהודים ומכאן ואילך יכלו לשמש בפקידות, אף נפתחו בפניהם האוניברסיטאות. תמורת זאת הוכרחו היהודים ללבוש תלבושת אירופית, לדבר גרמנית ולהסתגל למנהגי המדינה. בביצוע התיקונים האלה נעזרה הממשלה על ידי קיצוניי ההשכלה. נציגי הקהילות התנגדו להם.

אחרי ביטולה של דוכסות ווארשא, חזרה פרוסיה וקיבלה כמה משטחיה לשעבר והקימה בהם את הדוכסות פוזנא. היהודים לא נהנו כאן מזכויות ה"אדיקט" (תקנון) משנת 1812, וכן נשארו בתקפן כמה הגבלות מימי הדוכסות הווארשאית. לפי המפקד משנת 1816 גרו בדוכסות הגדולה פוזנא 52,000 יהודים, בפומרנא 2,809 ובשליזיה העילית 16,079. בשנת 1910 ירד מספרם ל-26,512, מחמת תנועת ההגירה למרכזי התעשייה בפנים גרמניה, ביחוד לברלין, ומשנת 1848 ואילך — גם לאמריקה. בפומרנא ירד מספרם ל-24,600 ב-1885, ול-14,000 ב-1910. בשליזיה העילית נפקדו בשנת 1910—17,000 יהודים. בשנת 1833 חולקו היהודים לשני סוגים: (א) בעלי אזרחות, (ב) בעלי תעודות סובלנות (Toleranz). לסוג הראשון השתייכו בעלי-הזון שדיברו גרמנית. שני הסוגים לא גוייסו לצבא אלא שילמו מס-טירונים. בשנת 1895 בוטלו כל ההגבלות הכלכליות שחלו על היהודים. רובם עסקו במסחר, ואחוז ניכר במלאכה. ביוזמתו של הרב ר' שלמה אייגר נוסדה בשנת 1846 חברה להתישבות חקלאית של יהודי פוזנא. קרוב ל-1,064 משפחות הביעו את נכונותן לעבור לחקלאות, אך כל הענין נתבטל עד מהרה, כי הממשלה לא עמדה בהבטחתה ליתן קרקעות למתישבים.

בשנות השמונים הוטב מצבם של יהודי הדוכסות פוזנא, אחר שגבר גם כאן תהליך ההתבוללות. בלאנדטאג הראשון שהתכנס בשנת 1827 המליצו נציגי הפולנים על שיווי-זכויות מלא, לאחר תקופת מעבר בת 10 שנים. בשנת 1847 קיבלו היהודים

שויון-זכויות חלקי, אך לא הורשו לפי שעה למלא תפקידים באדמיניסטרציה הממשלתית והאבטונומית. באפריל 1848 בוטל גם איסור זה על-ידי הלאנדסטאג הפרוסי ובכך הוכרו היהודים כאזרחים שווים לשאר כל אזרחי המדינה. שויון הזכויות הוכר גם בחוקת דצמבר 1848.

מעשה התחילה מתקדמת ההתבוללות הגרמנית בקרב היהודים. והם החלו לראות עצמם גרמנים מבחינה לאומית. הועד הלאומי הפולני עשה בשנת 1848 מאמצים למשוך את היהודים לצדם ולהסתייע בהם למען ענינם המדיני, אך ללא הועיל; הממשלה הפרוסית עשתה הכל כדי למנוע התקרבות יהודית-פולנית.

בשנות הריאקציה שלאחר מהפכת 1848 הורע שוב מצבם המדיני של היהודים. אך בשנת 1869 בטלו ההגבלות של זכויותיהם האזרחיות. בשנת 1872 הותר להם אף ללמד בבתי-ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות. אחרי 1870 גדל חלקם של יהודי פוזנא בפיתוח חיי הכלכלה בגרמניה. יהדות פוזנא ושלזיה העילית העמידה כמה וכמה אישים, שמילאו תפקידים חשובים במדע, בספרות ובחיי המדינה. ההסתגלות התרבותית והרוחנית לא מנעה בעד התגברות התנועה האנטישמית בין הגרמנים, ביחוד בשנות השמונים של המאה ה-19. אף בציבוריות הפולנית גברה האנטישמיות, מאחר שראתה ביהודים גורם מנרמן. התחילה הגירה יהודית מערבה ומספר האוכלוסים היהודים באיזור פרוסיה פחת והלך.

בשנות הששים התחילה בקרב היהדות החרדית, ביזמתם של ר' הירש קאלישר ור' ואליהו גוטמאכר, תנועת חיבת-ציון. גם הציונות המדינית מצאה כאן הד חזק. יהדות פוזנא העמידה לתנועה הציונית כמה אישים חשובים (האנטקה, רופין ועוד).

ט.

באבגוסט 1914 פרצה מלחמת-העולם הראשונה. המפקד הראשי של חילות רוסיה ראה עתה להבטיח לפולנים את הגשמת שאיפותיהם המדיניות וחלק ניכר של הציבוריות הפולנית מצא את השעה יפה להגברת החרם על היהודים, כדי לרופף את עמדותיהם הכלכליות לקראת תקומתה של פולין המחודשת. רק מעטים מבין החוגים המתקדמים התייצבו לימין היהודים. אנשי הלגיונות הפולנים מיסודם של יוסף פילסודסקי לא התערבו בויכוח והוסיפו לראות את דרך הפתרון לשאלת היהודים בהתבוללות. בינתיים נתחזקה בפולין המפלגה הדמוקראטית-הלאומית והיא עשתה כל שבידה להרחקת היהודים מועדי הסיוע לתושבי פולין, שסבלו סבל רב בגלל המלחמה.

המצב נשתנה במקצת לאחר שפולין נכבשה כולה על ידי הגרמנים והאוסטרים באבגוסט 1915. בראש הועד האזרחי בווארשא, שקיבל את לידיו השלטון העירוני, התייצב הנסיך וֶזֶזְסֶלַב לובומירסקי. הוא הבטיח למנוע כל פגיעה באינטרסים היהודים, אך למעשה גרמה הפוליטיקה הגרמנית, שראתה בשאלת היהודים בעיה פולנית פנימית, להחמרת מצבם. השלטונות הגרמניים הנהיגו בבתי-הספר הפולניים את שפת-ההוראה הפולנית ואילו בבתי-הספר של היהודים — את השפה הגרמנית. גם הפולנים וגם היהודים התנגדו לכך. העניין נתישב לבסוף על ידי הכרת השלטונות בלשון אידיש כבדיאלקט גרמני.

בעת הכיבוש הגרמני התפתחו יפה החיים הציבוריים היהודיים. ההסתדרות הציונית פתחה בפעולה ערנית, אף כי נתקלה בהתנגדות ניכרת מצד המתבוללים והאורתודוכסים. בעזרתם של היהודי הגרמני הליבראלי ד"ר לודוויג האס, המרצה לעניני היהודים ליד שלטונות הכיבוש, והרבנים ד"ר עמנואל קארלבאך מקלן וד"ר פנחס כהן מאנסבאך, נציגי האורתודוכסיה המפרידה — נוסדה "אגודת האורתודוכסים", במטרה להלחם בציונות ולעמוד לימין המתבוללים הפולניים. מנהל הפוליטיקה הגרמנית בווארשא פון מוקיס תמך באגודה וראה בה את הנציגות היחידה של יהודי פולין. ואכן נתחוויר לאט-לאט מגמות הפוליטיקה הגרמנית כלפי היהודים: בתקנון לארגון הקהילות של היהודים, שעובד בידי אותו ד"ר האס, הוכרו היהודים כעדה דתית בלבד.

משהוקמה, בפברואר 1917, המועצה הזמנית של המדינה הפולנית (Rada Stanu) דרשו הציונים וה"פולקיסטים" שויון זכויות ואבטונומיה לאומית-פרסונאלית. המועצה לא נטתה כל עיקר למלא דרישות אלה. היה בדעתה לתת ליהודים לכל היותר שויון זכויות אזרחי, מה שאין כן זכויות לאומיות.

הקלוב הפולני בפארלאמנט האוסטרי החליט באבגוסט 1914 להתחיל בפעולה פוליטית להקמת מדינה פולנית עצמאית, ולארגן לשם כך גם צבא פולני במסגרת הצבא האוסטרי. להנהגת הפעולה הארגונית והמדינית הורכב הועד הלאומי הפולני

העליון (N.K.N.) וצורף אליו גם נציג היהודים-המתבוללים. באבגוסט 1914 פרסמו ראשי היהודים בקראקא כרוז אל הציבור היהודי ובו נאמר, כי יהודי פולין מצטרפים ברגע ההיסטורי למאמצי חידושה של פולין העצמאית. חתמו על הכרוז נציגי כל המפלגות היהודיות. בעבודתו של הועד הלאומי העליון ומוסדותיו השתתפו גם כמה יהודים—כולם מתבוללים. קצת יהודים השתתפו גם בגדודים הפולניים בפולין ומחוצה לה.

בפברואר 1919 התכנסה בפאריס ועידת השלום. אחת הבעיות העיקריות היתה הגנת המיעוטים הלאומיים. ועד המשלחות היהודיות בפאריס ניהל בענין זה משא ומתן ממושך עם הגורמים הנוגעים בדבר, בין השאר גם עם הועד הלאומי הפולני בפאריס, שייצג את עניניה של פולין. באפריל 1919 נחתם בן־רסיל חוזה-השלום וכן נחתמו, עם כמה מדינות ופולין בכללן, חוזים להגנת המיעוטים. לפי חוזים אלה נתחייבו כל אותן המדינות לתת למיעוטים הלאומיים, הלשוניים, הגזעיים והדתיים חירות גמורה, זכויות אזרחיות ופוליטיות, רשות להקים ולקיים על חשבונם מוסדות דתיים, חינוכיים וסוציאליים ולהשתמש בלשונם. נוסף לכך הובטח ליהודים, שלא יהיו אנוסים לעשות דברים הכרוכים בחילול שבת. הפיקוח על קיום החוזים נמסר לחבר הלאומים.

חוזה ורסיל הוא תעודת היסוד של המדינה הפולנית. בגבולותיה נמצאו (לפי המפקד משנת 1921) 2,845,364 יהודים, 10.4% מכלל האוכלוסים. 60% ישבו בתחומי פולין הקונגרסאית, 25% בגאליציה, 12% בחבלים המזרחיים, 1.1% בחבלים המערביים. לאחר עשר שנים נמנו בכל פולין 3,137,000 יהודים, 9.8% מכלל האוכלוסים.

שחרורה של פולין נתלווה נחשול גובר של אנטישמיות בכל שטחי המדינה. בגאליציה המערבית פרצו, עם נסיגת החיילים האוסטרים, פרעות בממדים גדולים, והיהודים, בקראקא ובצ'ערס אחרות, ראו הכרח לעצמם להקים, ביזמתם של הציונים, פלוגות-מגן, לשם הגנה עצמית. בגאליציה המזרחית התלקחה אז מלחמת הפולנים באוקראינים, שמיהרו להקים שם את הרפובליקה האוקראינית המערבית. הועד היהודי הלאומי, שנוסד בסוף אוקטובר 1918 בלבוב, הכריז על נייטרליותם של היהודים במלחמה זו. דעתם של הפולנים לא היתה נוחה מכך, ומשכבשו את לבוב, ערכו פלוגות-צבא פולניות פרעות חמורות בשכונת היהודים. 72 יהודים נהרגו בידיהם ושלוש מאות נפצעו. מנהיגי הציונים נאסרו והוגלו. כן נערכו פרעות גם במקומות אחרים בגאליציה, וולין, רוסיה-הלבנה ועוד. בחדשי נובמבר—דצמבר 1918 נערכו פרעות במאה מקומות ומעלה, נהרגו יותר ממאה יהודים ונפצעו קרוב ל-1200. בשנת 1919 נערכו פרעות ב-52 מקומות ונהרגו קרוב ל-200 יהודים. הדברים הגיעו לידי כך, שועידת השלום בפאריס ראתה צורך להתערב, אף נשלחו לפולין ועדות-חקירה (מורגנטאו, סטוארט סמואל ועוד). בלחץ גורמי חוץ שכך לבסוף גל הפרעות.

בפולין המחודשת ניתן ליהודים, לפי חוקת מארס 1921, שוויון גמור של הזכויות האזרחיות והפוליטיות. תקנות אלה נכללו גם בחוקת אפריל 1935. אף-על-פי-כן עברו שנים עד שבטלו ההגבלות שנשתיירו מימי השלטון הצארי. בחיי הכלכלה של היהודים בפולין המחודשת (1918—1939) נסתמן תהליך של פרודוקטיוויזאציה. בשנת 1921 היו 9.5% מכלל היהודים עסוקים בחקלאות, 31.7% בתעשייה, 34.6% במסחר וביטוח, 2.6% בתחבורה, 4.3% בשרות ציבורי ומקצועות חפשיים, 1.6% בצבא ובצ'י, 4.9% בשרות-בית. אחוז מחוסרי העבודה והמקצוע היה 7.2%. 22.2% מכלל האוכלוסיה היהודית היו פועלים. 62.6% מכלל המסחר הפולני היה בידי היהודים אכן לאחר כמה שנים פחת אחוז היהודים במסחר, הואיל והשוק הרוסי נסגר בפניהם. גם הקמת רשת של קואופרטיבים פולנים חתרה תחת יסודות המסחר היהודי. גם במלאכה רב היה חלקם של היהודים, 40% מכלל בעלי-המלאכה בפולין. אולם גם במקצוע זה הורע מצבם. בשנת 1935 נמנו 150,000 בעלי-מלאכה יהודים מחוסרי עבודה ופרנסה. בחקלאות עסקו יהודים בעיקר בגאליציה המזרחית ובחבלים המזרחיים. בגאליציה היו עסוקים בחקלאות למעלה ממאה אלף יהודים.

השינויים לרעה במצבם הכלכלי של היהודים קשורים גם בשידוד-מקצועות מכוון ובלתי-מכוון בתוך האוכלוסיה הלא-יהודית: הפולנים וכן גם אוקראינים וגרמנים. התעשייה קלטת המונים מן הכפר. נוצר מעמד בינוני פולני, שהתבסס, בעזרת מוסדות ממשלתיים וציבוריים, במסחר ובתעשייה הוצירה ודחק את רגלי היהודים. לסוחר ולחרשתן יהודי לא ניתן האשראי הדרוש. אמנם היהודים ניסו לעזור לעצמם על-ידי הקמת באנקים וקואופרטיבים משלהם, אך עזרה זו לא הספיקה. סחר התוצרת החקלאית עבר ברובו (80%) לידי הקואופרטיבים הפולניים וגם מסחר-החוץ, שהיה במשך דורות בידי היהודים,

נושלו במהירות רבה. לא ייפלא איפוא שבשנת 1938 נמנו 300.000 יהודים מחוסרי עבודה ופרנסה, יחד עם בני משפחותיהם — קרוב למיליון נפש. כשליש של האוכלוסייה היהודית היה זקוק לתמיכות ציבוריות. באין מוצא החלה הגירה המונית. בשנים 1921—1937 יצאו את פולין 395.223 יהודים, 21.7% מכלל המהגרים מפולין באותה תקופה. המשבר הכלכלי לא הפסיק את ההתפתחות בחיים הציבוריים והתרבותיים. התקדמות ניכרת היתה בשטח החינוך היהודי לכל דרגותיו, קהל מגן הילדים ועד למכון למדעי היהדות בווארשא. כן התפתחו יפה העתונות והספרות בעברית, אידיש ופולנית. התנועה הציונית גדלה מאוד. אלפי נוער נהרו והצטרפו לתנועת "החלוץ" והתחילו מכשירים עצמם לעליה לארץ-ישראל.

ההיאבקות הפוליטית של יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות, מעל במת הפארלאמנט ומחוצה לה, היא פרשה ממושכת, רבת מאמצים ולבטים, מכשולים וכשלונות. היהודים ניסו ללכת לבחירות הפארלאמנט, כשהם לעצמם, ביחד עם שאר המיעוטים הלאומיים ואף ביחד עם מפלגת-הממשלה; הם ניסו בדרך של מלחמה עזה ותקיפה ובדרך של פיוס ופשרה, אך כל הדרכים לא הובילו למטרה הנכספת. בעוד ההיאבקות נמשכת פרצה באחד בספטמבר המלחמה בין פולין לבין גרמניה, שממנה נשתלשלה המלחמה העולמית השנייה. תולדות ישראל בפולין הגיעו לתחנה האחרונה.